

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEK PARTİ DÖNEMİNDE 10 KASIMLAR
(1938-1950)

HAZIRLAYAN

Burak ŞİMŞEK
Yüksek Lisans

DANIŞMAN

Doç. Dr. Kemal ARI

İZMİR-2007

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum Tek Parti Döneminde 10 Kasımlar adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla doğrularım.

...../...../2007

Burak ŞİMŞEK

TUTANAK

Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nün/...../2007 tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisanüstü Eğitim Yönetmeliği'nin maddesine göre, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi Burak ŞİMŞEK'in “**Tek Parti Döneminde 10 Kasımlar**” konulu tezini incelemiş ve adayın/...../2007 tarihinde, saat’da jüri önünde tez savunmasını almıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından jüri üyelerince sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin olduğuna oy ile karar verilmiştir.

BAŞKAN

ÜYE

ÜYE

**YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU DÖKÜMANTASYON MERKEZİ TEZ
VERİ FORMU**

Tez no:

Konu no:

Ünv. No:

Tez Yazarının

Soyadı: **ŞİMŞEK**

Adı: **BURAK**

Tezin Türkçe Adı: Tek Parti Döneminde 10 Kasımlar

Tezin İngilizce adı: The 10th Novembers in the term of Single Party

Tezin Hazırladığı:

Üniversite: Dokuz Eylül Üniversitesi

Enstitü: Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü

Yıl: **2007**

Tezin:

Türü: **Yüksek Lisans**

Dil: **Türkçe**

Sayfa Sayısı: **126**

Referans Sayısı:

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Kemal Arı

Türkçe Anahtar Kelimeler

İngilizce Anahtar Kelimeler

1-Tek Parti

1- Single Party

2- Kasım

2- November

Kaynak göstermek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir.

Yazarın imzası:

Tarih:

Ö N S Ö Z

10 Kasım 1938’de Atatürk fani dünyaya gözlerini kapar. Türk milleti, Atatürk’ün ölümüyle sarsılmıştır. Bu sarsıntıyı o dönemi yaşamayan veya o dönemin basınına incelemeyen bilemez. Bu çalışmayı inceleyenler anlayacaklar ki Atatürk bugün anladığımız Atatürk’ten daha büyüktür. Ve bu büyüklük şöyle tasavvur edilmelidir ki yedisinden yetmişine tüm Türk Milleti dini, ırkı ne olursa olsun, onun yok oluşuna ağlamıştır. Sonraki yıllarda bu acı tazeliğini korumuştur ve sanki Atatürk yeni ölmüşçesine acı tüm gerçekliği ile yaşanmıştır.

Henüz yeni yeni yaralarını saran ve geçmişte yaşadığı acı dolu savaş günlerini unutmak için, vatanını kurtaran Atası’na borçlu olduğunu düşünen ve bu borcu en kıymetli duygularla ödemeye çalışan büyük Türk Milleti’nin acısı dindirilemez bir acıdır. Çok görkemli geçen cenaze töreni, yalnızca Türk değil bütün milletlerden insanları etkilemiştir. İnsanlar Atası’na son görevinde O’nu yalnız bırakmamıştır. Dünyada hiçbir devlet liderine böyle bir cenaze töreni yapılmamıştır. Bu millet ona çok şey borçludur ve millet, bu acıyla karşılaştığında buna günlerce inanamaz.

Cihan, cihanın kurtarıcısı olmadan olur muydu hiç...

İşte bu çalışma, Türk Milleti’nin bu acısına ışık tutmakta ve ondan sonra gelen İnönü döneminde bu acının nasıl yaşandığını gözler önüne sermeye çalışmaktadır.

Bu konuyu bana tez konusu olarak önermekle kalmayıp, görüş ve önerilerini benimle paylaşan ve desteklerini esirgemeyen tez danışmanım, hocam Doç. Dr. Kemal Arı’ya, fotoğrafları oluşturmamda emeği geçen meslektaşım Özgür

Dünder'a, tez konusuyla ilgili paylaşımlarıma önerileriyle katkı sağlayan dostum Aytekin Alpaslan'a ve çalışma boyunca yaşadığım coşku ve sıkıntımı paylaşan eşim Ayşe Şimşek'e ve sevgili aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Şahsıma gösterilen yakın ilgi, destek ve harcanan zamana karşılık daha iyi nitelikte bir çalışma yapamamış olmanın bütün sorumluluğu bana aittir.

Burak Şimşek

İzmir, 2007

Ö Z E T

Türkiye'nin kurucusu ve ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 10 Kasım 1938'de fani hayata veda eder. Atatürk öldükten sonra Türkiye Cumhuriyeti'nin başına İsmet İnönü geçer ve Türkiye'de İsmet İnönülü Tek Parti Dönemi başlar.

Bu çalışma, öncelikle Atatürk'ün Cenaze Töreni'nin nasıl olduğunu detaylarıyla beraber, 10-21 Kasım 1938 tarihleri arasında açıklamaya çalışır. Daha sonra Tek Parti Dönemi boyunca Türk Milleti'nin ve Türkiye'nin Atatürk'ü Anma Törenleri'nde Atatürk'ü nasıl andıkları anlatılmaktadır.

Bu amaçla beraber, Atatürk ve İnönü arasındaki Atatürk'ün hastalığı sürecindeki ilişki anlatılır. Ulaşılmak istenen bir diğer amaçta, İnönü'nün Atatürk sonrası dönemde güttüğü politikadır. Bu dönemde, Atatürk döneminde görev almayan küskünler olarak bilinen Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve Refet Bele görev alırlar. İnönü, Atatürk'ün yanındakileri tasfiye etme girişiminde bulunur ve ondan sonraki dönemde, Türk liralарının üzerindeki Atatürk resmini kaldırarak, kendi resmini koydurtur. 10 Kasım anma günlerinin ertesinde de, kendisinin Cumhurbaşkanlığına seçilmesi kutlanır.Hatta bu kutlama basında Atatürk'ün ölüm yıldönümü haberlerinden daha büyük puntolarla yer alır.

Bu veriler ışığında, çalışmaya yön verilmiş ve çalışmamız, üç ana bölümden oluşmaktadır ve çalışma, görsel fotoğraflarla desteklenmektedir.

ABSTRACT

Mustafa Kemal Atatürk, the establisher and the first president of Turkish Republic has died at 10 th November 1938.

After Atatürk, İsmet İnönü has been chosen as president and the term that single paty with İnönü has been started at that time.

This Project tries to tell first at all, how the funeral ceremony of Atatürk was and details of ceremony from 10 th November to 21 th November 1938.

Then, after 1938 during the single paty, how Turkey people and Turkey remember Atatürk at 10 th Novembers.

With this goal, it's analised that Atatürk and İnönü's relationship and what they live during Atatürk's illness.

The after goal that we want to reach is how İnönü was on 10 th Novembers and his politics after Atatürk. In this term Kazım Karabekir,Rauf Orbay,Refet Bele the politics men who had no mission at Atatürk's term had been taken to public missions.

İnonu purificate the people nearby Atatürk.The other politic of İnonu was to take apart the fotografhes of Atatürk on turkish liras.

The Project has three main part and we wanted to tell, the events and happenings with photoghraphes as below.

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	I
TUTANAK.....	II
TEZ VERİ FORMU.....	III
ÖNSÖZ.....	IV
ÖZET.....	VI
ABSTRACT	VII
İÇİNDEKİLER	VIII
KISALTMA LİSTESİ	XII
GİRİŞ	1
I- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ	4
A-CENAZE TÖRENİ HAZIRLIKLARI VE YURTTA HÜZÜN	9
1-Naş'ın Yıkanması ve Tahnit İşlemi	9
2-İstanbul Üniversitesi ve Gençliğin Taksimde Düzenlediği Tören	10
3-Cenaze Programı'nın Belirlenmesi İçin Yapılan Hazırlıklar	12
4-Halk'ın Dolmabahçe'de Atatürk'ün Naşı'nı Ziyareti: Yeryüzü'nün Görmediği Matem	14
5- Dolmabahçe'de İzdiham: 11 Ölü.....	19

B- ATATÜRK'ÜN NAŞININ KALDIRILIŞI	21
1-Cenaze Namazı	21
2- Naaş'ın Ankara'ya Aktarılışı.....	26
a- Dolmabahçe'den Sarayburnu'na.....	26
b- Sarayburnu'ndan İzmit'e İntikal.....	33
c- Naaş'ın İzmit'ten Ankara'ya Getirilişi	39
d- Ankara'da Yapılan Tören	41
e-Tören'e Katılmak Üzere Gelen Heyetler	46
f- Naşın Etnografya'ya Yerleştirilişi.....	49
C- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNDEN SONRA GELECEĞE İLİŞKİN ÖNGÖRÜLER.....	58
1- Devlet Başkanlığı Konusunda Ortaya Çıkan Boşluk ve Arayışlar	58
2- İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanı Seçimi	59
II- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNÜ ANMA TÖRENLERİ.....	61
A- İLK TÖRENİN NASIL YAPILMASI GEREKTİĞİNE İLİŞKİN ÖNERİLER VE DİLEKLER	61
1- Basında Öneri ve Dilekler	61
2- Resmi Çevrelerde Program Hazırlıkları	63
a- CHP'de ve Halkevlerinde	63
b- Okullarda	64
c- Radyo Programlarında	64

B- İLK ON KASIM ANMA TÖRENİ.....	65
1- Ankara’da Resmi Törenler	65
2- CHP’nde ve Halkevleri’nde.....	66
3- Okullarda	67
4- İstanbul Üniversitesi’nde Tören.....	68
5- Basında İlk Anma Törenleri	70
6- Halkın Genel Görünümü.....	75
C- SONRAKİ YILLARA GENEL BİR BAKIŞ.....	76
III- ATATÜRK’ÜN ÖLÜMÜ VE ANMA TÖRENLERİNDE İSMET PAŞA	93
A- ATATÜRK VE İSMET PAŞA ARASINDAKİ YAKIN İLİŞKİNİN OLUŞUMU VE AYRILIK	93
1- Atatürk ve İsmet Paşa’nın İlk Tanışmalarından Sonra Aralarındaki Yakınlaşma ve Oluşan Ortak Güven.....	93
2- Nyon Anlaşması Konusunda Ayrılıklar.....	94
3- İlk Ayrılık: Atatürk-İnönü Kavgası	97
4- Hatay Meselesi.....	102
B- ATATÜRK’ÜN ÖLÜMÜ VE İSMET PAŞA	102
1- Atatürk’ün Ölümüne Kadar Geçen Sürede, İsmet Paşa’nın Atatürk’ten Uzak Duruşu.....	102
2- Atatürk’ün Ölümü’nden İsmet Paşa’nın Cumhurbaşkanı Seçilişine Dek, İsmet Paşa	105
3- Atatürk’ün Yakın Çevresi ve İsmet Paşa.....	107
4- Küskünler ve İsmet Paşa.....	111

5- Diğer Uygulamaları	112
C- ANMA TÖRENLERİNDE İSMET PAŞA.....	118
1- Etnografya'daki Törenlerde İsmet Paşa.....	118
2- Değişik Tarihlerdeki Anma Törenlerinde İsmet Paşa Resimleri.....	118
3-İsmet Paşa'nın 10 Kasım Beyannameleri	120
SONUÇ.....	122
KAYNAKÇA	124

KISALTMALAR

a.g.e. : adı geçen eser

a.g.g : adı geçen gazete

Bkz. : Bakınız

C. : Cilt

CHP : Cumhuriyet Halk Partisi

Doç. : Doçent

Dr. : Doktor

Enst. : Enstitü

Haz. : Hazırlayan

s. : sayfa

S. : Sayı

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

Ünv. : Üniversite

yay. : yayınları

GİRİŞ

“Atatürk öldü diyorlar. Gece olurken güneşin de kaybolduğu zannedilir. Fakat ondan ışıklarını alan milyonlarca yıldız parladığı zaman o parlak varlığın kaybolduğunu sananlar aldandıklarını anlarlar”¹.

Bu sözler; Atatürk’ün fani hayattan ayrılmasından sonra İstanbul Üniversitesi öğrencileri’nin 11 Kasım 1938 günü Taksim Meydanı’nda yaptıkları mitingde söz alan bir Atatürk gencinindir.

Bir devri kapatmak kolay değil...Bir devri kapatandı Mustafa Kemal,şehit kanıyla sulanan vatan toprağında yepyeni bir Türkiye Cumhuriyeti’ni filizlendirendi O...Onsuz düşünülemezdi cumhuriyet,bir zaman geldi ki cumhuriyet,millet, bayrak Onsuz kaldı.

Türk Halkı, Atatürk’ün ölümüyle yüzleştiğinde inanamadı ve babası,Atası ölen milyonlar günlerce ağladı.Yıllar geçerken Türk Milleti’nin bu hazin yarası kanamaya devam etti.İşte bu yüzleşilen ilk 10 Kasımlar, Tek Parti Dönemi’nde 10 Kasım Anma Törenleri, asıl inceleme konumuzdur.

İnceleme konusuna dönemin basınını taramayla başlamayı uygun gördük. Bu anma törenlerinin incelenmesi aşamasında gördük ki, İnönü 10 Kasımlarda özel bir bildiri yayınlamamıştır. Müteakip yıllar incelendiğinde basında yer alan “İnönü’nün Türk Milleti’ne Beyanatıdır” başlıklı yazıların 21 Kasım 1938’de Atatürk’ün Cenazesi’nin Etnografya Müzesi’ne yerleştirmesinden sonra İnönü tarafından verilen beyanat olduğu görülmüştür.

¹ Yedigün, 12/298, (22 Kasım 1938)

Araştırmamız esnasında bir başka tespitimiz, 11 ve 12 Kasımlarda gazetelerde mevcut anormallikti.Şöyle ki; anma törenleri ertesinde yurttan ve dış temsilciliklerde yapılan törenlere ait haberler beklerken “Mesut Bir Yıldönümü” başlıklarıyla gazetelerin manşetlerinde çıkan yazıları gördük ve bunlar adeta Atatürk’ün vefatı dolayısıyla yapılan anma törenlerine ait haberleri bastırır gibiydi; çünkü, bu manşetler anma töreni manşetlerinden daha büyük puntolarla yer almaktaydı.

İşte bu ipuçları bizi İnönü’nün Atatürk’ün yerine geçme çabalarına ilişkin dönemi sorgulamaya itti. Bu sorgulama neticesinde İnönü’nün yaptıkları ve uyguladığı politikaları, anılar ve basın merkezli olarak incelememizde doğal olarak yer buldu. Bu somut veriler ışığında geçmiş dönemdeki Atatürk İnönü kavgaları ve tartışmaları da incelenmiş ve bütünü parçaları tarih süreci ışığında yorumlanmaya çalışılmıştır.

Tek Parti Dönemi’nde 10 Kasımlar ve İnönü Atatürk ayrılığını inceleyen bu araştırmamızda en fazla yararlandığımız kaynak, dönemin basını, özellikle dönemin gazeteleri olmuştur. Bu gazeteler içinde Akşam, Anadolu, Cumhuriyet, Haber Akşam Postası, İkdam, Kurun, Milliyet, Tan, Ulus, Yeni Sabah, Vatan gazeteleri çalışmamızda önemli bir yere sahiptir. Bu araştırma süresince gazete arşivlerinden konuyla ilgili bölümler taranarak 4000’in üzerinde fotoğraf çekilmiş ve bu kareler ışığında, belli sonuçlar temellendirilmiş ve Türk Milleti’nin yaşadığı büyük acı canlandırılmaya çalışılmıştır.

Araştırmamız üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Atatürk’ün ölümü başlığı altında ölümünden sonraki cenaze hazırlıkları Atatürk’ün Naaşı’nın İstanbul’dan, Ankara’ya intikal ettirilmesi ile ilgili yaşanan süreç detaylarıyla anlatılmış ve bu süreçte, Atatürk’ü yalnız bırakmayan binlerce insanın yaşadığı acı fotoğraflarla aktarılmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca Atatürk’ten sonra boşalan cumhurbaşkanlığı koltuğu için arayış çabaları ve İnönü’nün cumhurbaşkanı olma sürecine yer verilmiştir.

İkinci bölümde, ilk 10 Kasım Anma Törenine gelene kadarki basında ve resmi çevrelerde yapılan öneriler, hazırlanan programlar belirtilmiş ve ilk 10 Kasım anma töreni incelenmeye çalışılmıştır. Ondan sonraki senelerde anma törenleri, ilk anma törenindeki programa göre düzenlenmiş olduğundan diğer yıllara toplu bir bakış yapılarak, Türk Milletine ait anma töreni izlenimleri aktarılmıştır.

Üçüncü bölümde ise, anma törenleri İsmet Paşa yönüyle incelenmeye çalışılmış, tarih sürecinde Atatürk ve İsmet İnönü arasındaki yakın ilişkinin oluşumu ve fikir ayrılıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bölümde ayrıca 10 Kasım 1938 öncesi İsmet Paşa'nın Atatürk'ten uzak duruşunun nedenleri ve cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra küskünler ve Atatürk'ün çevresiyle olan ilişkileri ve diğer uygulamalarına yer verilmiştir.

I- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ

Mustafa Kemal Atatürk Milli Mücadele'yi kazanıp Türkiye Cumhuriyeti'ni de kurduktan sonra, Türk Milleti'ni yükseltmek için durmadan, geceli gündüzlü kendini millet yoluna vermiştir. Daha belki yapacak çok işleri vardır, fakat savaşlarla ve mücadelelerle geçen ve oldukça yorulan vücudu 1938 yılının başlarında ciddi sinyaller vermeye başlar.

Durmadan vücudunda oluşan kaşıntılar ve burun kanamaları son zamanlar sıklaşmaya başlar, doktorları sebebini bulamazlar yada düşündükleri şeyin gerçek olmamasını dilerler. Ama hastalık içten içe ilerler. Hatta doktorların bu hazin sonu görmeye başladıkları zaman, hastalık son safhasına girmiştir. Ve teşhis konur... Atatürk bir karaciğer hastalığı olan siroza yakalanmıştır.

7 Kasım sabahı saat 12.20'de Ata'nın vücudundan son kez su alınır ve bunun ardından beklenen koma 7-8 saat sonra gerçekleşir. Ateşi yükselmiş hafif bir unutkanlık başlamıştır.

8 Kasım günü fenalaşır, ara sıra hizmetkarların tuttukları tasa koyu kahve, pıhtılaşmış kan çıkarır. Bu onu biraz olsun rahatlatır.

Bu günleri, en yakını Hasan Rıza Soyak şöyle anlatmaktadır: "Tuvalet masasının üzerindeki saate baktı, herhalde iyi göremiyordu ki bana sordu.

- Saat kaç?

- (Cevap verdim.) 7.00 efendim.

Aynı soruyu birkaç defa daha sordu. Arkamdan Neşet Ömer İrdelp (Doktoru) yanaşıp rica etti:

- Dilinizi çıkarır mısınız efendim.

Nafile artık söylenenleri anlamıyordu. Başını biraz sağa çevirerek doktora dikkatle baktı ve “Aleykümselam” dedi. Son sözü bu oldu ve tam 30 saat sonra komaya girdi.

9 Kasım 1938...geceyi rahatsız geçirdi vaziyeti artarak ciddiyetini devam ettirmekteydi.

10 Kasım 1938 günü... Göğsü durmadan inip çıkıyordu ve odada ve bütün sarayda tam bir sükunet vardı. Hıçkırık sesleri duyuluyordu. Saat tam 9’u 5 geçe birdenbire gözleri açıldı. Bir an sert bir hareketle başını sağa çevirdi. İlahi bir aşk ile bağlandığı ve inandığı aziz milleti’ni son defa askerce selamladı. Birkaç saniye sonra o azametli varlık ölümsüz hayatına kavuştu”².

Atatürk, 10 Kasım 1938 günü saat 9’u 5 geçe Dolmabahçe Sarayı’nda gözlerini son kez açarak bakar ve kapatır.

Atatürk, maddi hayattan ayrılmıştır.

Atatürk’ün vefatı; doktorları Prof. Dr. Neşet Ömer İrdelp, Prof. Dr. Mim Kemal Öke, Dr. Nihat Reşat Belger, Prof. Dr. Akil Muhtar Özden, Prof. Dr. Hayrullah Diker, Prof. Dr. Süreyya H. Serter, Dr. Kamil Berk ve Dr. Abrevaya Marmaralı tarafından yazılan şu raporla tespit edilir: “Reisicumhur Atatürk’ün umumi hallerindeki vahamet dün gece saat 24’te neşredilen tebliğden sonra her an artarak bu gün 10 İkinciteşrin 1938 Perşembe sabahı saat dokuzu beş geçe Büyük Şefimiz derin koma içinde terk-i hayat etmişlerdir. 10 İkinciteşrin 1938”³.

Dolmabahçe Sarayı üzerindeki bayrak yarıya indirildiğinde bunu fark edenler şiddetli bir heyecanla ağlamaya başlar. Kötü haber çok çabuk yayılır. Her yerde, Dolmabahçe’de olduğu gibi büyükelçilikler, konsolosluklar, resmi dairelerde de bayraklar yarıya indirilir⁴.

² Hasan Rıza Soyak, **Atatürk’ten Anılar**, 1. baskı, Yapı Kredi yay. , İstanbul, 2004.

³ **Belgelerle Atatürk**, TC Milli Savunma Bakanlığı yay. , Ankara, 1999, s. 77.

⁴ Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp’in bu konu hakkındaki tamimi için bkz. A.g.e., s. 89.

Saat 12' de, Dolmabahçe'nin cadde tarafındaki büyük kapısı kapatılır. Resmi ziyaretçiler ve diplomatik temsilciler burada açılan saygı defterini imzalamak için gelirler⁵.

Atatürk'ün ölümü üzerine radyodan okunan Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti Resmi Tebliği şöyledir:

“Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin Resmi Tebliğidir: Müdavi ve müşavir tabiplerinin neşredilen son raporu Atatürk'ün dünyaya gözlerini kapadığını bildirmektedir. Bu acı hadise ile Türk vatani büyük yapıcısını, Türk Milleti Ulu Şefini, insanlık büyük evladını kaybetti. Milletimize içimiz yanarak bu tarife sığmayan ziyandan dolayı en derin taziyelerimizi sunarız.

Kaderlerimizin tesellisini ancak ve ancak onun büyük eserine bağlılıkta ve azız vatanımızın hizmetinde ararız. Şunu da her şeyden evvel belirtmeliyiz ki, ölmez olan onun büyük eseri Türkiye Cumhuriyeti'dir.

Hükümetimiz, içinde bulunduğumuz bu mühim anda bugüne kadar olduğu gibi dikkatle vazife başındadır. Müesses olan nizami ve vaziyeti idame hususunu,

⁵ Willy Sperco, **Mustafa Kemal Atatürk(1881-1938)**, Ankara, 2001.

büyük Türk Milleti'nin hükümeti ile tek vücut olarak teyit ve temin edeceğine şüphe yoktur.

Teşkilatı Esasiye kanununun 33. maddeleri mucibince Büyük Millet Meclisi Reisi Abdülhalik Renda, Reisicumhur Vekaleti vazifesini deruhte etmiş ve ifaya başlamıştır.

Yine Teşkilat-ı Esasiye Kanununun 33. maddesi gereğince Büyük Millet Meclisi derhal yeni reisicumhur seçecektir. Türkiye'nin en büyük makamına Teşkilat-ı Esasiye kanununa göre geçecek kişinin etrafında hükümeti ile, şanlı ordusu ile ve bütün kuvveti ile Türk Milleti sarsılmaz bir varlık olarak toplanacak ve yükselmesine devam edecektir.

Bugün ayrılığına ağladığımız Büyük Şefimiz Atatürk, her vakit Türk Milleti'ne güvendi. Eserlerini bu güvenle yaptı. İdamesi esbabını da istikmal ederek güvenle büyük milletimize bıraktı. Ebedi Türk Milleti onun eserlerini ebediyetle yaşatacaktır. Türk gençliği onun kıymetli mirası olan Türkiye Cumhuriyeti'ni daima koruyacak ve onun izinde yürüyecektir. Kemal Atatürk Türk'ün tarihinde ve gönlünde daima yaşayacaktır⁶.

⁶ A.g.e. ,s.79;Atatürk'ün ölüm raporu ve hükümetin resmi tebliği aynı zamanda dönemin ulusal ve yerel gazetelerinin sayfalarında da tam metin olarak yayımlandı. Bkz. **Ulus**,10 Kasım 1938;**Haber Akşam Postası** , 10 Kasım 1938; **Cumhuriyet** , 10 Kasım 1938; **Anadolu**, 10 Kasım 1938; **Kurun**,10 Kasım 1938; **Akşam**, 10 Kasım 1938; **Tan**,10 Kasım 1938.

Hareketsiz, iç dünyasına dalmış sessiz kalabalık hıçkırıklara boğularak Yıldız Parkı'nın demir parmaklıkları önünde yığılmaya başlar. İstanbul'da yüreklere işleyen büyük bir şaşkınlık hüküm sürmektedir.

Halk yığılıları, kara haberle ilgili son neşriyatı almak üzere gazetelerin matbaalarına akın eder.

Resmi bildiri, acı haberi her tarafa yaydıktan sonra; eğlence yerleri, kahvehaneler, sinemalar, tiyatrolar, birahaneler kapılarını kapatırlar, reklamlarını kaldırarak, bütün ışıklarını söndürürler⁷.

Milli Yas başlamıştır...

A- CENAZE TÖRENİ HAZIRLIKLARI VE YURTTA HÜZÜN

1- Naaş'ın Yıkanması ve Tahnit İşlemi

Aynı gün, Atatürk'ün Naaş'ı, tahnit işlemine başlamadan önce, o zaman İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü öğretim üyelerinden olan Ord. Prof. M.Şerafettin Yaltkaya'nın nezareti altında İslam örflerine uygun olarak yıkanır.

Tahnit işlemi, hastalığı süresince müşavir hekimleri teşkil eden beş kişilik kurulun iki üyesi olan devrin ünlü doktorları Prof. Dr. Mustafa Hayrullah Diker ve

⁷ **Yeni Sabah**, 11 Kasım 1938;

Prof. Dr. Süreyya Hidayet Serter tarafından titizlikle yapılır, Münir Hayri Egeli de kendilerine yardım eder.

Atatürk'ün yüzünün ve ellerinin maskını da alan doktorlar, tahnit işlemini 11 Kasım 1938 günü akşamı tamamlarlar. Tahnit işlemi; Naaş'ın ne zaman ve nereye yapılacağı meçhul olan Anıtkabir'de fiilen toprağa verilmeye kadar muhafaza edileceği için, uzun süre için yapılır.

İşlem tamamlandıktan sonra Naaş, Dolmabahçe Sarayı'nın aşağı katında bulunan muayede salonuna indirilerek hazırlanan katafalkın üzerine konur⁸.

2-İstanbul Üniversitesi ve Gençliğin Taksimde Düzenlediği Tören

12 Kasım'da İnönü İkinci Celal Bayar kabinesini onaylar. Aynı gün üniversite gençliği İstanbul Üniversitesi'nde büyük bir toplantı yapar. Rektör Celal Bilsel'in başkanlığında bütün fakültelerden yığın yığın toplanan gençler gözyaşları içinde Ata'yı anarlar⁹.

⁸ Cemal Kutay, *Atatürk'ün Son Günleri*, İstanbul, 1981, s. 163.

⁹ *Yedigün*, 12/298, (22 Kasım 1938)

13 Kasım'da basının manşetlere taşıdığı muazzam mitingde, on binlerce Türk Genci Taksim Meydanı'nda toplanır ve Genç Mustafa Kemaller ardı arkasına verilen nutuklarla Ata'nın onlara bıraktığı Türk İnkılabı'nı ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kanları pahasına olsa dahi koruyacaklarına dair ant içerler¹⁰. Sonrasında Atatürk Abidesine siyah çelenk koyarlar. Çelenk'te şöyle yazmaktadır:

“İstanbul Atatürk Üniversitesi Dünya ağlasın Yazdığı tarihe acımız böyle yazılsın”¹¹.

Bu mitingleri İzmir ve Ankara başta olmak üzere tüm yurttaki yapılan mitingler izler.

¹⁰ Cumhuriyet, 14 Kasım 1938.

¹¹ A.g.d., s. 7.

3-Cenaze Programı'nın Belirlenmesi İçin Yapılan Hazırlıklar

Bu sırada İstanbul Valiliği'nin gündeminde Ata'nın Cenaze Merasimi Programı, hükümetin gündeminde de geçici kabrinin yerinin tayini vardır. Kabinede geçici kabrin yeri konusunda Etnografya Müzesi fikri Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp tarafından ortaya atılır ve kurulan yeni kabinede İçişleri Bakanı olan Refik Saydam da bu fikre destek verir.

Bakanlar Kurulu toplantısından sonra, hükümet adına bir tebliğ yayınlanır ve geçici kabir olarak Etnografya Müzesi kararlaştırılır¹².

Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp, 13 Kasım'da yayınladığı bir genelgeyle: "Atatürk'ün Cenaze Töreni hakkında Bakanlar Kurulu kararı üzerine hazırlanacak mufassal program ve kroki Dışişleri Bakanlığınca bastırılmasını müteakip gönderilecektir. İlgili makamlar hazırlıklarını temin için programın ana hatları aşağıda belirtilmiştir" diyerek cenaze töreni programı'nın ana hatlarını açıklar.

Bu genelgeyle, Resmi Cenaze Töreni'nin 21 Kasım 1938 Pazartesi günü yapılacağı, Atatürk'ün Cenazesi'nin Dolmabahçe Sarayı'nın muayede(merasim) salonunda bulundurulacağı,6 general,albay veya yarbay tarafından saygı nöbeti tutulacağı, 19 Kasım günü saat 08.30'da Cenaze'nin Ankara'ya nakil işleminin başlayacağı ve İstanbul, Ankara ve yolda cenaze alayına 1. Ordu Komutanı Fahrettin Altay'ın komuta edeceği bildirilir¹³.

¹² **Ulus** , 14 Kasım 1938.

¹³ Tam metin için bkz., **Belgelerle Atatürk**, TC Milli Savunma Bakanlığı yay. , Ankara,1999, ss 129-131.

14 Kasım'da, Meclis'te saat 15'de başlayan oturum, güvenoyu alan Celal Bayar hükümeti üyelerinin okunmasıyla başlar. Aralarında Refik İnce, Esmâ Nayman, Fazıl Ahmet Aygâç ve Muzaffer Göker'in de bulunduğu milletvekilleri söz alırlar.

Mecliste daha sonra Atatürk'ün Cenaze Merasimi için yapılacak sarfiyat hakkındaki kanun teklifi görüşülür. Ata'nın Aziz Naşı'nın Ankara'ya nakli, burada yapılacak merasim için dost devletlerden gelen heyetlerin ve askeri kıtaların konaklanması ve ağırlandırmaları ve diğer tüm hazırlıklar için 500 bin liralık tahsisat kabul edilir¹⁴.

I. Ordu Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay, İstanbul Garnizon Komutanı Korgeneral Halis Bıyıktaş ve Merkez Komutanı İhsan İlğaz, 15 Kasım günü Dolmabahçe Sarayı'na gelerek son hazırlıkları gözden geçirirler¹⁵.

¹⁴ Cumhuriyet , 15 Kasım 1938.

¹⁵ A.g.g., 16 Kasım 1938.

Aynı gün, Başbakan Celal Bayar, Ata'nın Naşı'nın Ankara'ya intikaline, İstanbul'dan itibaren refakat etmek üzere, İçişleri Bakanı ve Parti Genel Sekreteri Dr. Refik Saydam ile beraber 12.15'de İstanbul'a varır, motorla doğrudan Dolmabahçe Sarayı'na giderek Büyük Ata'yı ziyaret eder..

16 Kasım'da Celal Bayar kabinesine TBMM'de güvenoyu verilir. Aynı gün spor müsabakalarının Milli Matem dolayısıyla Ata'nın ölümünden itibaren bir ay yani 11 Aralık 1938 tarihine kadar yapılmaması kararı alınır¹⁶.

4- Halk'ın Dolmabahçe'de Atatürk'ün Naaşı'nı Ziyareti: Yeryüzü'nün Görmediği Matem

Atlı ve motosikletli polislerle çevrili saray kapısında, tören üniformaları ile yüksek rütbeli subaylar, dünyanın En Büyük Komutanı'nın huzurunda yapacakları son resmi geçide çıkmak üzeredirler.

¹⁶ Haber Akşam Postası , 17 Kasım 1938.

Kurduğu orduyu, rektörü, dekanı ve profesörleri ile yetiştirdiği aydın gençliği ve yedisinden yetmişine kadar hasretinin ateşini ile tutuşturduğu halkını, artık huzuruna kabul edebilir.

Bundan 11 sene önce halk temsilcilerini neşe ile davet ettiği büyük muayede salonunda, halk şimdi Ata'nın ancak manevi huzuruna kabul edilmek şerefine erişebileceklerdir. Fakat onun yüzü artık görünmemektedir...

Atatürk, ilk dil kurultayını heybetli bakışlarla takip ettiği her zamanki köşesinde, Cumhuriyet Halk Partisi'nin "Altı Oku"nu temsilen yanan altı meşalenin ortasında, şerefini kurtardığı Türk bayrağı ile örtülmüş olarak abanoz tabutun içindedir¹⁷.

Türk Milleti'nin En Büyük Meşalesi'nin başında genç subaylar ve tunç yüzlü mehmetçikler saygı nöbeti beklemektedir.

Muayede Salonu'nun tabutu bulundurduğu köşesinde, üzerinde yası anımsatacak hiçbir belirti yoktur. Baştanbaşa koyu kırmızı kumaşlarla döşenmişti.

¹⁷ Cumhuriyet, 17 Kasım 1938.

Türk Milleti, O'nu başında gördüğünden beri, yas tutmamaya, yaslı olmamaya söz vermiştir. O'nun hayatını kaybetmesi bile, karalar bağlatmamalıdır kendi hayatından önde tuttuğu Aziz Milletine...

Çelenkler gelmeye başlamıştır. En başta Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün çelenk'i olmak üzere Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, Meclis Başkanı'nın, Başbakan'ın, Genelkurmay Başkanı'nın çelenkleri Ata'nın ayakucuna koyulur.

Koyulan çelenkler, "İşte biz buradayız, yanındayız! Sana Ankara'nın kalbini getirdik." der gibi ve tabutuna sarılıp onu teselli eder gibidirler¹⁸. Atatürk de milletiyle bütünleşmeye hazırdır...

Saat 10.00 'da muayede salonu'nda kılıç ve mahmuz şakırtıları duyulur. Başlarında Orgeneral Fahrettin Altay olmak üzere, Ordunun protokole dâhil Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri'ne mensup üst rütbeli komutanlar salona girerler¹⁹.

Bu sırada saygı nöbetleri değişmekte ve saygı nöbeti'ni generaller almaya başlamaktadır. Ulu Önder'in ziyaretçileri program sırasıyla salonun kule kapısından geçerek bahçeyi dolaşmakta, muayede salonuna girmekte, geniş avizenin altında çiçeklerin birbirine karışan kokusu ile kır bahçesine dönen salonda Ata'nın

¹⁸ Haber Akşam Postası, 17 Kasım 1938.

¹⁹ A.g.g., s.8.

huzurunda eğildikten sonra öteki kapıdan çıkmaktadır.Ordunun geçişini 10.15‘te sivil erkan takip etmiş ve daha sonra 10.30‘da Rektör Cemil Bilsel’in yaşlı gözleriyle başkanlık ettiği eğitim kafilesi, Atatürk’ün cumhuriyeti emanet ettiği, gerilmiş yüzleri gurur dolu Türk Gençliği, huşu ile Ata’nın huzurundan geçerler.

Onları Harp Akademileri, Cumhuriyet Halk Partisi ve İzciler takip eder. Biraz sonra ortaokul çağındaki Atatürk kızları bu acıklı sahnenin dekoru arasında görünürler. Hiç kimse kendini tutamıyordu. Ardından Asil Türk Milleti... Kadın-erkek, çoluk-çocuk, genç-ihtiyar halk seli... Hıçkırıklar, inilti feryatlar ve dinmez gözyaşları...Fenalaşıp kollarına girilerek salondan çıkarılanlar, üzüntüden bayılanlar...Durmayan bir sel halindeki bu akış, akşama doğru büsbütün yoğunlaşır. Her şey, O’nun bütün hayatında arzuladığı gibi sade ve samimidir.

17.00’da caddelerde daha geniş ölçüde izdiham oluşur. Trafik’in işlemesine temin ile uğraşan polislerin gayreti, artan izdiham nedeniyle büsbütün sonuçsuz kalmaktadır. Dolmabahçe’nin kapısında gittikçe artan kalabalık, saat 24’e kadar Ulu Önder’i ziyaret eder. Ziyaret’in bu ilk gününde gece yarısı kapılar kapanana kadar Ata’nın tabutu önünden tam 150 bin kişi bir insan seli halinde akıp geçer²⁰.

²⁰ Cumhuriyet, 17 Kasım 1938.

Ziyaretler 17 ve 18 Kasım günleri de sabah saat 10.00'dan gece saat 24.00'a kadar sürecektir. Fakat Dolmabahçe'ye akan halk selini durdurmak adeta mümkün değildir.

Halkın bu yoğun ilgisini gören Orgeneral Fahrettin Altay ve Vali Muhittin Üstündağ'ın aldıkları kararla sarayın kapıları kapatılmaz ve ziyaret sabaha kadar sürdürülür.

Cemal Kutay o anı yaşamış bir gazeteci olarak Türk Milleti'nin Atatürk'ü görmek için akın akın huzurundan geçişlerini şu cümlelerle betimler:

“Zerrece protokol, merasim, telkin, hiçbir fani hissin izi yoktu. Bir millet, evet bütün bir millet bir vatandaşı için kendisine başta haysiyet ve istiklal, bütün güzel ve iyi şeyler armağan etmiş, bu uğurda nefsinin fedasını etmiş şefkatli bir babadan öksüz kaldığında nasıl gözyaşı döker? Asrın büyük hadisesine şahit olmayanları yazı-söz-fotoğraf-beste-tablo hiçbir şeyle anlatmak mümkün değildir bu vefa ve minnet selini...

Ziyarete gelenler arasında kadınlar çoğunluktaydı. Her türlü hayat şartları içindeki her semtten kopup gelen on binlerce insan arasında Türk kadını Atası'nı son bir kez görmeye geldi"²¹

5- Dolmabahçe'de İzdiham: 11 Ölü

Ziyaretler esnasında çok feci bir olay da meydana gelir. Dolmabahçe Sarayı'na 17 Kasım günü saat 20'den sonra Atatürk'ü son bir defa görebilmek için iki yüz binden fazla vatandaş ziyaret eder. İzdiham öyle fazladır ki bütün tedbirlere rağmen, 11 kişi, kalabalık arasında ezilerek hayatını kaybeder. Kırk kişiden fazla da yaralı vardır. Ölen vatandaşların isimleri şöyledir:

- Deniz Yolları İşletmesi Müdürü Raufi Manyas'ın kızı Bilun (16 yaşında).
- İstiklal Caddesi'nde 236 Numarada oturan Anna. (58 yaşında)
- İstiklal Caddesi'nde Gönül Sokağında Yıldırım Apartmanı'nda Bayan Roya Koşnir.
- İstiklal Caddesinde Gönül Sokağı'nda Bayan Roya Koşnir'in Kızı Bella Koşnir.
- Bakırköy den Aşçı Hatice (55 yaşında).
- Kurtuluş'tan Sütçü Diyamendi (40 yaşında).
- Topkapı'dan Arpaemini Yokuşu Sokağı'nda oturan Abdülhamit (50 yaşında).

²¹Cemal Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul, 1981, s.179.

- Aksaray'da Laleli Caddesi'nde 8 Numara'da oturan Bayan Kevser Mehmet (35 yaşında).
- Tarlabası'nda 19 Numara'da oturan Satenik Ohannes (35 yaşında).
- Saint Benoit Lisesi Öğrencisi Paul Kuto (15 yaşında).
- Beyoğlu'nda Lüksemburg Otelinde Belçikalı Leon²².

Açık bir şekilde görünmektedir ki ölen Türk Vatandaşları'nın dini, milleti farklıdır ve bu vatandaşlar Atatürk sevgisiyle O'nu son bir defa görmek üzere Dolmabahçe Sarayı'na gelmiş ve maalesef izdiham nedeniyle hayatlarını kaybetmişlerdir.

²² Haber Akşam Postası , 19 Kasım 1938.

B- ATATÜRK'ÜN NAŞININ KALDIRILIŞI

1- Cenaze Namazı

Dolmabahçe Sarayı'nda tören hazırlıkları saat 05.30 olmadan başlar. Bu tarihi günü kaydetmek için dünyanın dört bir tarafından gelmiş sinema operatörleri Türk ve yabancı foto muhabirleri ve gazetecileri, saray bahçesinde yerlerini alırlar. Atatürk'ü Sarayburnu'na götürmek üzere Dolmabahçe Sarayı'nın girişi önüne on buçukluk bir sahra topu arabası getirilmiştir.

Topun üzerinde özel tertibatlı bir sehpa vardır ve bu sehpanın kenarındaki piriç levhada şu satırlar yazmaktadır:

“Atatürk'ün top üstünde naklinde kullanılan sehpa (19.11.1938)”

Top arabasındaki piriç plakada da şu satırlar vardır:

**“ Büyük Milli Kahraman’ın Aziz Naaş’ını bu top arabası taşımıştır.
(19.11.1938)”**

Ortalık ağarmaya başlamıştır ve hafif bir yağmur çiselemektedir. Merasimde bulunacak kişiler birer ikişer saraya gelmektedirler.

Saat 7’ye kadar, üniversite öğrencileri ile askeri tıbbiyeliler başta olmak üzere protokolde bulunanlara mihmandarlık etmek üzere görev alan herkes görevinin başındadır.

İstanbul Valiliği ve Belediye Başkanlığı’nın yayımladığı Cenaze Programı’na uygun olarak törende bulunacak kişi ve kuruluşlar sabah sekiz olmadan Dolmabahçe Sarayı’nın dış kapısından Beşiktaş’a doğru olan alanda, Mülki Erkan ve Konsoloslar, protokol memurları tarafından gösterilen yerlerini alırlar. Konsoloslar, silindir şapka ve frak; askeri erkan ise kılıçlı tören üniformalarını giymiş olarak hazır bulunmaktadırlar.

Çelenkler de saat 07.30’da sarayın dış kapısının tophane tarafında koyu renkli kıyafet giymiş taşıyanları ile birlikte hazırdır.

07.05’de Atatürk’ün Yalova’da bir gezinti sırasında sığırtmaçlık yaparken gördüğü ve himayesine alarak tedavi ettirip okuttuğu Mustafa gelir, ağlamaktadır.

Saat 07.15’te Türkiye Büyük Millet Meclisi namına merasimde bulunacak olan heyet de gelir²³. Bu esnada Merasim Komutanı Orgeneral Fahrettin Altay da hazırlıklarla bizzat meşgul olmaktadır.

Saat 07.30’da saygı nöbeti değiştirilir ve Orgeneral Fahrettin Altay, General Cemil Cahit, General Halit Bıyıktay, General Kemal Doğan ve General Salih Omurtak nöbet alırlar.

Saat 07.45’e geldiği zaman Atatürk’ün son nöbetini Muhafız Alay Komutanı Albay İsmail Hakkı Tekçe, Başyaver Celal, Yaver Nahit, Cevdet, Şükrü ve Muhafız Bölük Komutanı Veysi alırlar. Bu son nöbet zarfında Atatürk’ün huzurunda Milletvekilleri Kılıç Ali, Recep Zühtü, Hasan Cavit, Hasan Rıza Soyak ve eski yaverleri Giresun Milletvekili Mazhar da bulunmaktadır.

²³ Bu heyet için bkz. **Cumhuriyet**, 16 Kasım 1938.

Saat 07.50'de Atatürk'ün Naaş'ını taşıyarak top arabasına götürecektir olan 12 general salona girer. Bu generaller; Ekrem Baydar, M. Sabri Turtuğ, Y. Ziya Ekiner, Nuri Yamut, Tümgeneral İshak Avni, Tümgeneral Osman Tufan, Salim Cevat Ayalp, Hakkı Özgener, Enis Erkoçak, M.Zeki Erokay, Kurtcebe Noyar ve Kemal Doğan ile Atatürk'ün Naaş'ı arkasında O'nun İstiklal Madalyası'nı taşıyacak olan Tümgeneral İlyas Aydemir'dir²⁴. Bu sırada Roma'dan İstanbul'a gelmiş olan Atatürk'ün dostu Afgan Eski Kralı Amanullah Han ve Oğlu, mihmandarları ile saraya gelir.

Salona giren generaller önce tabutun üzerindeki örtüyü kaldırır ve tabutu salonun ortasında büyük avizenin altına konmuş iki masa üzerine yerleştirirler²⁵.

Cenaze namazı kılınacaktır ve Atatürk'ün Ailesi namazın resmi merasimden önce kılınmasını istemektedir. Kardeşi Makbule Hanım, daha önceden ağabeyinin cenaze namazının nerede kılınacağını, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak'a sormuştur.

Cenaze'nin bir camiye götürülmesinin dinen şart olup olmadığı, devrin büyük din alimlerinden, İstanbul Üniversitesi İslam Araştırmaları Enstitüsü Ordinaryüs Profesörü Ord. Prof. Mehmet Şerafettin Yalpkaya'dan sorulmuş, Yalpkaya, böyle şer'i bir zorunluluk olmadığını, fakat bir kere de Diyanet İşler Başkanı Mehmet Rıfat Börekçi'ye sorulmasını istemiştir.

Milli Mücadele'nin ilk günlerinden beri Atatürk'ün yanında yer almış, Cumhuriyet'in ilk Diyanet İşleri Başkanı olan Rıfat Börekçi²⁶, Yalpkaya'nın kanaatini paylaşarak, "O'nun cenaze namazı, tertemiz hale getirdiği bütün vatanda, bu farızanın yerine getirilebileceği her yerde kılınabilir" demiştir²⁷.

²⁴ **Kurun**, 17 Kasım 1938.

²⁵ **Haber Akşam Postası**, 17 Kasım 1938.

²⁶ 5 Mart 1941'de Atatürk'ün Cenaze Namazı'nı kıldıran Diyanet İşleri Başkanı Rıfat Börekçi Ankara'da ölür. 6 Mart 1941 tarihli Ulus Gazetesinde Rıfat Börekçinin yaşam öyküsü yayınlanır.

²⁷ Cemal Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul, 1981, s.163.

Bunun üzerine cenaze namazı'nın Dolmabahçe Sarayı'nda kılınmasına karar verilir.Saat 08.10'da tabutun önünde biri subaylardan, diğeri erlerden üçüncüsü de sivillerden oluşan üç büyük saf teşkil edilir. İmamlık görevini Şerafettin Yaltkaya, müezzinlikleri de Hafız Yaşar ve Hafız İsmail yaparlar²⁸.

Namaz Türkçe kılınır ve tekbirler Türkçe alınır. Cenaze namazının kılınmasına müteakip generaller tabutu omuzlarlar ve Atatürk'ü bir daha dönmek üzere Dolmabahçe Sarayı'ndan çıkararak sarayın dışında bulunan sekiz atın koşulu olduğu top arabasına yerleştirilir.

²⁸ **Ulus**, 20 Kasım 1938.

2- Naaş'ın Ankara'ya Aktarılışı

a- Dolmabahçe'den Sarayburnu'na

Saat 09.05'te top arabası Muayede Salonu'nun denize bakan kapısı önünden hareket eder. General İlyas Aydemir, Atatürk'ün yaverleri, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, Muhafız Kıtası Komutanları, Başbakan Celal Bayar, TBMM Heyeti, Afgan Eski Kralı Amanullah Han, Komutanlar ,Vali ve Polis Müdürü top arabası'nın Dolmabahçe'den çıkışına refakat ederler.

Tören Alayı sırasıyla şu şekilde teşkil etmiştir

- İçerisinde yolu törene açık bulundurmak üzere atlı polis kıtası,
- Mızraklı bir süvari alayı, bir piyade taburu (bandosu önde olarak), bir topçu taburu,
- Bir Deniz Taburu (Bandosu önde olarak), Çelenkler, Cenaze'nin bulunduğu top arabası,
- Araba'nın sağ ve sol tarafında altışardan on iki General,
- Atatürk'ün Harp ve İstiklal Madalyaları'nı taşıyan General ve onu takiben

- Cumhurbaşkanlığı erkanı,
- Atatürk'ü ailesi efradı,
- Başbakan, TBMM'yi temsilen gelen Ankara'dan heyet,
- İstanbul Valisi ve Belediye Başkanı ile Mevki ve Deniz Komutanları, İstanbul'da bulunan yabancı konsoloslar,
- İstanbul'un protokole dahil Askeri ve Mülki Erkanı,
- Rektör, Dekanlar ve Profesörler başta olmak üzere Üniversite ve Yüksekokul Öğrencileri;
- Komutanları, Öğretmenleri ve Subaylar başta olmak üzere Harp Akademisi,
- Cumhuriyet Halk Partisi Erkanı, Halkevleri İdare Heyetleri, Mali, Ticari ve İdari Heyetleri Temsilcileri,
- İstanbul'da mevcut izci kuruluşları,
- Yedek Subay Okulu Öğrencileri, Bir Piyade Taburu'ndan oluşur.

Hava filosu törene havadan iştirak eder.

Kurulan Cenaze Alayı saat 09.00'da hareketle tramvay yolunu takiben Tophane, Karaköy, Köprüyolu ile Eminönü Meydan'ı, Bahçekapı, Sirkeci ve

Salkımsöğüt üzerinden Gülhane Parkı'na ve park içindeki yolu takiben Sarayburnu'na varacaktır²⁹.

Top arabası saat 09.30'da tamamen caddeye çıkmıştır. Dolmabahçe'den Galata Köprüsü'ne giden yolun her iki tarafı asker ve polis ile tek sıralık kordon halindedir.

Dolmabahçe tramvay durağına gelindiği zaman, ilk acı çığlıklar başlar. Bayılanlar oldukları yerlerden kendilerini Atatürk'ün tabutunu taşıyan top arabasının altına atarak kurban etmek isteyenler görülmektedir³⁰.

Bu durumu Behçet Kemal Çağlar anılarında şöyle anlatır:

“Yolun kenarındaki setler insanlarla dolu hıçkırıktan arabanın ve ayakların sesleri duyulmaz oldu. Bütün millet ağlıyor sözü ilk defa benzetme olmaktan çıkmış, bütün yollar adeta bedenden bir dağ, baştan bir nehir”³¹.

Kortejin uzunluğu 2 km. kadardır. Başbakan Celal Bayar ile Amanullah Han başta olmak üzere Cenaze'yi takip edenlerden hiç kimse kendini tutamıyor hıçkırığa hıçkırığa ağlıyordur.

Reşat Nuri Güntekin Başbakan'ın o an ki durumu ile ilgili ertesi gün Tan Gazetesi'ndeki köşesi'nde şu gözlemi yapmaktadır:

²⁹ **Belgelerle Atatürk**, TC Milli Savunma Bakanlığı yay. , Ankara, 1999, ss . 129-131.

³⁰ **A.g.g.**, s.10.

³¹ Rauf İnce, “Atatürk'ün Son Yolculuğu-Behçet Kemal Çağlar'ın Notları”**Atatürk Bizimle**, İlgü yay. , İstanbul,1978, ss. 27-35.

“Alay’ı Fındıklı taraflarında bir sokak ağzından, kucaklarına çocuklarını yüklenmiş yoksul kıyafetli birkaç kadın ve erkek, konuşmalarından Ata’nın eski silah arkadaşları olduklarını anladığım iki yaşlı gazi ve temiz elbiseleri olmadığı için okullarının taburuna girememiş dört beş çocukla beraber seyrediyordum

Top arabasını takip eden kesif guruplar arasındaki yedişer sekizer metrelik muntazam boşluklardan birinin ortasında bir aralık tek bir insan görüldü.

Üzerinde herhalde resmi kıyafet, frak ve silindir bulunması lazımdı. Fakat nedense bu fark edilmiyor.O Cihangir ve Fındıklı tepelerinden inen dizi dizi sokakları doldurmuş kalabalıkların içinden, dalgınlıkla bu boşluğa yürüyüvermiş rasgele bir insana benziyordu.Gözlüklerinin içi yaşla dolmuştu.Vücudu hafifçe öne eğilmiş, çehresi yorgun yavaş yavaş ağlayarak yürüyordu.

Bu Başbakanımız Celal Bayardı”³².

Milliyet farkı yoktu. Türkü de, Rumu da, Bulgarı da, Arnavutu da, İngiliz de, Fransız da, Arabı da, Almanı da herkes her insan ağlıyordu.

³² Reşat Nuri Güntekin, “Celal Bayar’ın Gözyaşları”, **Tan**, 20 Kasım 1938.

Nesil farkı yoktu. Genci de, ihtiyarı da, çoluğu da, çocuğu da çırpınıyor inliyordu.

Din farkı yoktu. Müslümanı da, Hıristiyanı da, Musevisi de, Ortodoksu da, Protestanı da hep birden bu acıyı paylaşıyorlardı³³.

Cenaze, Fındıklı'ya vardığında ağaç üstlerinde, minare şerefelerine tırmanmış insanlar görülmektedir, öyle ki pencerelerden atılarak Ata'nın tabutunu öpmek isteyenler vardır.

³³ **Ulus**, 20 Kasım 1938.

Sokakları tutan asker ve polisler dimdik nöbette ve kalpleri parçalayarak ağlamaktadırlar.

Tophane yolundan geçiş tarif edilemeyecek bir görüntüdür .Tophane Denizyolları İdaresi'nin önünde, temsil ettikleri milletler ve devletler namına eğilmeye gelmiş olan yabancı heyetler mevki almışlardır.Bu cadde baştan aşağıya o haldedir ki burada polis bir ara itfaiyeden yardım istemeye mecbur kalmış, Boğazkesen Caddesi'nden taşan ve Alay'ın geçeceği caddeyi kaplayan halkı durdurabilmek için su sıkamak gerekmiştir³⁴.

11.24'te tabut Haliç Köprüsü'nün üstüne gelir. Haliç, bir kayık deryasına dönmüş şekilde Ata'yı kucaklamaktadır. Köprü'nün başından Atatürk'ün Naşı görülür görülmez Eminönü tarafındaki binlerce halkın yakarışları ve haykırışları Karaköy'e vurur. Kortej, Dolmabahçe'den hareket edeli iki saati ancak geçmiştir. Alay, köprüyü tam 25 dakikada geçer. Eminönü tarafı da Karaköy'den farksızdır.

³⁴ A.g.g., s.3.

11.40... Damlar, binalar, evler, Yeni Cami'nin kubbeleri'nin üzerine varıncaya kadar Eminönü Meydanı, büyük bir kütle gibi birbirine geçmiş halde halk ile doludur. Öyle ki, altında yüzlerce insan bulunan bir binanın izdiham sonucu çökmesi 14 vatandaşın yaralanmasına sebebiyet vermiştir³⁵.

12.05'te Atatürk'ün Naşı Gülhane Parkı'nın kapısından girmektedir. Park'ta yolun iki tarafında Deniz Harp Okulu ve Deniz Lisesi öğrencileri yer almışlardır. Park'ın tam ortasına geldiği zaman orada bulunan TCG Yavuz gemisi'nin bandosu İstiklal Marşı'nı çalmaya başlar. İstiklal Marşı'ndan sonra bandonun çaldığı Şopen'in Matem Marşı ile beraber top arabası ağır ağır Sarayburnu'na yönelmeye başlar³⁶.

Cenaze Alayı'nın Sarayburnu'na varmasıyla kortej durur. Kıtalar, yolun sağ kenarına çekilirler ve Atatürk'ün Naşı'nı taşıyan top arabası geçerken saygı duruşunda bulunurlar.

O günün tanığı Atatürk Şairi Behçet Kemal Çağlar bu acıklı görüntüyü şöyle dillendirmektedir:

³⁵ **Kurun**, 20 Kasım 1938.

³⁶ **A.g.g.**, s.4.

“12.26 ...parkın son ucu... Arıburnu’nda İstanbul’u kurtaran, Sarayburnu’nda İstanbul’dan ayrılıyor”³⁷.

b- Sarayburnu’ndan İzmit’e İntikal

12.42’de TCG Zafer³⁸ Sarayburnu’nda cenazeyi alır ve ağır ağır İstanbul topraklarından Atatürk’ü bir daha getirmemek üzere Anadolu topraklarına doğru yola çıkarır.

13.22’de TCG Zafer, TCG Yavuz’un sancak tarafına yanaşır ve 13.40’ta Haydarpaşa önüne demirlemiş olan TCG Yavuz’un kıç üstüne yerleştirilen Atatürk’ün Naşı, artık Ankara yolculuğuna hazırды.

TCG Yavuz’un topları altında mevki alan Naaş’ın etrafında deniz subayları nöbet beklemeye başlarlar.TCG Zafer’in, Sarayburnu’ndaki dubadan ayrılmasından sonra, Denizbank’ın Süvat isimli Vapuru, dubaya yanaşıp, Naaş’a refakat edenleri alarak hareket eder ve TCG Yavuz’un iskele tarafına yanaşarak, bu zevatı aktarır³⁹.

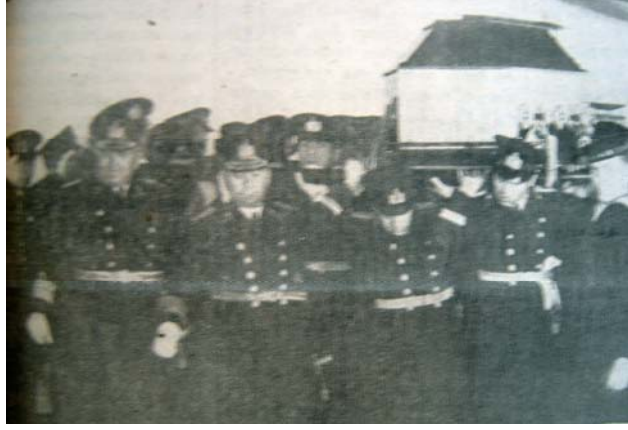
Kortej’de bulunan çelenkler, içine sığıdığı kadarıyla TCG Zafer’e, sığmayanlar oraya yanaşan Süvat Vapuru’na taşınırlar ve Süvat Vapuru’nun duba’dan ayrılmasından sonra Moda Vapuru ,aynı duba’ya yanaşarak protokole mensup kişileri deniz’de yapılacak tören’e katılmak üzere güvertesine alır.

³⁷ Rauf İnce, “Atatürk’ün Son Yolculuğu-Behçet Kemal Çağlar’ın Notları”**Atatürk Bizimle**, İlgü yay. , İstanbul, 1978, ss. 27-35.

³⁸ Cenaze programı yayımlandığında,top arabası’nın rıhtımda bulunan dubaya yanaşacak ve Ata’yı TCG Yavuz’a nakledecek geminin ,TCG Gür veya TCG Dumlupınar denizaltılarından veyahut TCG Zafer veya TCG Tınaztepe gemileri olarak belirtilmiştir.Deniz Kuvvetleri Komutanlığı daha sonra bu göreve TCG Zafer’i tefrik etmiştir.Bu konu hakkında bkz. **Akşam Postası**, 14 Kasım 1938.

³⁹**Tan**, 20 Kasım 1938 .

Deniz’de yapılacak Cenaze Töreni’nin, Halk tarafından takibini temin etmek için Denizbank ve Şirket-i Hayriye, çeşitli iskelelerden on üç vapur kaldırırılar. Bu vapurlar saat 11.30’da bu iskelelerden hareket ederler.

Fenerbahçe önlerinde, Dost Devletlerin savaş gemileri’nin tören için bekledikleri yer ile Kınalıada arasında, kendilerine tahsis edilen toplanma mahallinde yerlerini alırlar⁴⁰.

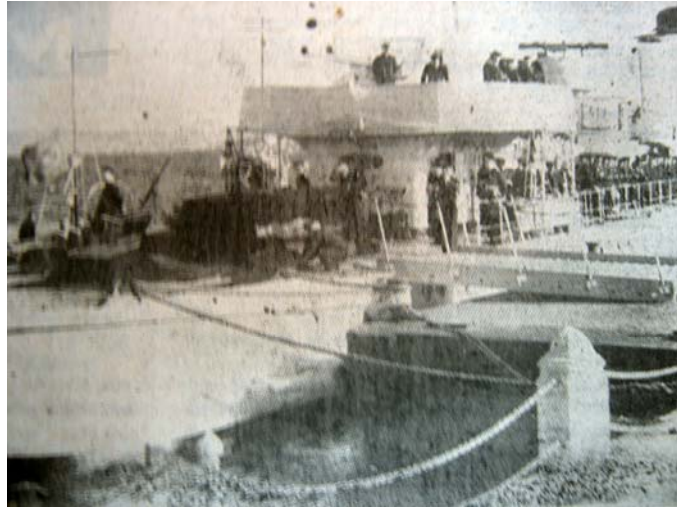

Aziz Cenaze; TCG Yavuz’daki yerini aldıktan sonra uluslararası “B” işaretinin aryası(indirilmesi) ile TCG Yavuz’dan 101 pare top atışı başlar ve TCG Yavuz, İstanbul Halkı’na bu acı ayrılığı bu şekilde haber vermiş olmaktadır. Bu top atışına dost devletlerin gemileri de 21’er pare top atışıyla iştirak ederler.

⁴⁰ **Haber Akşam Postası**, 19 Kasım 1938.

Daha önce bu gemi’de de bir inceleme yapan ve güvertesinde kahvesini içerken “Bu gemi ile uzun bir yolculuk yapmak isterim” diyen Ulu Önder Atatürk’ün bu dileği gerçekleşmiş o çok istediği ”Uzun Yolculuk” başlamıştır⁴¹.

TCG Yavuz’dan çekilen uluslararası “C” işaretinin aryası ile TCG Yavuz, Türk Deniz Kuvvetleri’ne ait Savaş Gemileri ve dost Devlet Harp Gemileri demir alırlar.

⁴¹ Cemal Kutay, **Atatürk’ün Son Günleri**, İstanbul,1981, s.190.

TCG Yavuz'un hareketinden sonra, mevki alması ile dost savaş gemileri Türk Filosu'nun sancak(sağ) tarafına, halkı taşıyan Denizbank ve Şirket-i Hayriye Vapurları TCG Hamidiye'nin iskele tarafına, ve gemi aralıkları 300 metre olmak üzere ve uç gemisi TCG Hamidiye'nin bordasından(orta kısmından) ileri geçmeyecek şekilde mevki alırlar⁴².

Denizdeki tören artık başlamaktadır. TCG Yavuz beş mil süratle yola devam etmekte, dost devletlerin harp gemileri sancak(sağ) taraftan selamlamak üzere TCG Yavuz'a yaklaşmaktadırlar. Selamlama yapacak gemilerin bütün personeli

⁴² Haber Akşam Postası, 20 Kasım 1938.

iskele(sol) taraftan “çımarıva”(selamlama) yerlerinde Ulu Önder Atatürk’ü selamlarlar.

15.41’de İngiliz ” Malaya” Gemisi, 15.45’de Sovyet“Moskova Lideri “Gemisi, 15.40’da Alman “Emden” Zırhlısı ,15.47’de Fransız “Emil Berden” Gemisi, 15.49’da Yunan“Hidra” Gemisi ve 15.54’de Romen“Rejime Mirya” Gemisi selamlama geçişini tamamlarlar.

Romen Harp Gemisi’nin bir tarafında bir bant okunur. “HARBİN VE SULHUN EŞSİZ KAHRAMANI’NA SAYGILAR...”

Bu arada sabahın erken saatlerinden itibaren denizdeki töreni izlemek üzere binlerce kişi Fenerbahçe ve Moda sahillerine akın ederler.

Geçit sona ermiştir ve Büyükaada önlerine gelindiğinde TCG Yavuz’dan çekilen uluslararası “A” işareti’nin indirilmesi ile Tören’e katılan dost devlet gemileri çark ederek limana dönerler ve TCG Yavuz’a Deniz Kuvvetleri Komutanı ve amirallerin katılımıyla İzmit’e kadar Türk Donanması’na ait gemi ve denizaltılar refakat ederler.

İzmit'e varıldığında saat 19.30'dur. Mevsim nedeniyle karanlık basmıştır. TCG Yavuz, İzmit önlerine demirler. Atatürk'ün Naşı, TCG Zafer'e nakledilerek İzmit Mayın İskelesine çıkarılır ve iskelede bulunan top arabasına taşınır.

İzmitliler, kayıklarla denizi ve istasyon yolunu hınca hınç doldurmuştur. Bu esnada denizi, donanma gemileri'nin ışıldakları aydınlatmaktadır.

Ulu Önder'in Aziz Naaşı, bu şekilde İzmit İstasyonu'na götürülerek kendisini yurt gezilerine götüren beyaz trene takılan hususi vagona, pencereden kurulan bir tertibatla yerleştirilir ve altı meşalenin yanması ile altı subay cenaze başında nöbet tutmaya başlarlar. İzmit'te yapılan törene İl Erkanı, Kara ve Deniz Kuvvetlerine mensup kıtaat ile öğrenciler ve Halk iştirak ederler.

c- Naaş'ın İzmit'ten Ankara'ya Getirilişi

Naaş'ın bulunacağı vagon iki büyük Türk Bayrağı ve defne dallarıyla süslenmiştir. Cenazeye refakat edecekler de hemen arkasındaki vagona yerlerini alırlar ve Ata'nın yurt gezilerinde kullandığı tren, acı acı düdüğünü saat 21.10'da öttürmeye başlar ve ağır ağır Ata'sını son defa Ankara'ya kavuşturmak üzere yollanır⁴³.

Tren İç Anadolu'ya doğru akmaktadır. Merasim'in en güzeli ve en etkilisi, artık merasim olmaktan çıkan ve gönülden kopan haliyle güzergâh köylerinin kidir.

Anadolu yerinden oynamıştır...

Cenaze'yi nakledecek tren'in gece geçtiği istasyonlar'da Halk, Ulu Önder'i ellerinde meşalelerle, çiçek demetleriyle karşılamakta, tren'in yalnız bir noktası'na, tabutun bayrak örtüsüne takılmış durmaktadırlar. Gözyaşları mintanlarını ıslatmış,üzüntü'den bitap bir halde ama onlar gene dik,boynu bükük fakat ayaktadırlar.

⁴³ A.g.g., s.4.

Arifiye, Doğançay, Geyve, Pamukova, Mekece, Osmaneli, Vezirhan, Bilecik, Karaköy hep böyle geçilir. Bazı köylüler duraklamakta,trene koşup, “Bunu da alın,buna da bir yer bulun” diye yalvararak birer demet çiçek uzatmaktadırlar. Rayların üzeri her istasyonun yakınından itibaren çiçekle doludur. ...Vagonun içinde yer olmadığından çelenkleri alamazlar ve sabaha karşı bir de bakılır ki her kompartıman kapısı'nın kolunda bir çelenk asılıdır⁴⁴.

03.15 de Eskişehir'e gelinir...

05.12 Beylikahır...Civar köylerin delikanlıları toplanmış hıçkırıklarla ağlamaktadır.

05.46 Sarıköy...

07.41 Polatlı...Tren boyunca köyler yığını...izdihamlı bir kalabalık içinde kasketler elde,kadınların renkli başörtüleri meşale'den tutuşuyor gibi ve ağıtlar vagonların içinden duyulmaktadır⁴⁵.

⁴⁴ Rauf İnce, “Atatürk’ün Son Yolculuğu-Behçet Kemal Çağlar’ın Notları”**Atatürk Bizimle**, İlgü yay. ,İstanbul,1978, ss. 27-35.

⁴⁵ **A.g.e.**, s.31.

d- Ankara'da Yapılan Tören

Ankara, sağ uğurladığı büyük Ata'sını tabut içinde kucaklamak üzüntüsü ile ağlamaktadır.

Atatürk'ün naşını taşıyan treni Etimesgut'tan itibaren karşılamaya çıkan Türk Hava Kuvvetleri'ne ait uçakların oluşturduğu Filo, Ankara semasını uğultuya boğan ve sanki birer feryat gibi şehrin üzerine yağan sesleri ile Ankaralıları Ebedi Ata'nın yaklaştığını haber verir. Bu sırada saat 09.23'tür⁴⁶.

Ankara'nın Atasız kalan Halkı, henüz gün ağarmadan tıpkı İstanbul gibi sokakları, yolları, caddeleri, evleri, damları, duvarları ve her yeri hınca hınç doldurmuştur.

⁴⁶ **Tan**, 20 Kasım 1938.

Ankara yollara dökülmüş, özel arabalar hepsi yollarda, treni yakalayabildikleri yerlerde durup selamlıyorlardır⁴⁷.

Koca şehir sessiz, Atası'nı beklemektedir. Tren, tekerlekleri ile hıçkırır gibi gara girerken yolları dolduran insan kütlesi irkilir, kafalar istasyona doğru döner, gözler dolu doludur ve bütün Ankara, İstanbul gibi, Türkiye gibi hıçkırımlarla ağlamaya koyulur.

Ve tören top seslerinin nezaretinde başlar.

Saat 10.03'te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Hükümet Erkânı, Milletvekilleri ve Askerler, Ata'nın beyaz treni'ni derin bir hüznün ve üzüntü içinde istasyonda karşılarlar⁴⁸.

Son günlerinde hasretini çektiği Ankara'ya nihayet gelmiştir.

⁴⁷ **Kurun**, 22 Kasım 1938.

⁴⁸ **Cumhuriyet**, 22 Kasım 1938.

İnönü, yanında Meclis Başkanı ve Genelkurmay Başkanı ile beraber hususi vagona girerek büyük Ata'yı selamlar.

Yediden yetmişe bütün Millet'i ağlatan Büyük Türk'ün Naş'ı, Orgeneral Fahrettin Altay komutası'nda tren'den büyük bir özenle kaldırılır ve vagonun dışarı alınarak generaller tarafından top arabasına götürülür.

Bakanlar, milletvekilleri, halk ağlamaktadır.

Gözleri buğulu generaller kılıç çıkararak top arabası'nın etrafına sıralanırlar ve araba 10.32'de hareket eder.⁴⁹

İstasyon'dan Meclis'e kadar olan yol kısa olmasına rağmen mahşeri kalabalık yüzünden ancak 18 dakika'da alınabilir⁵⁰.

Üzerinde Atatürk'ün Naş'ını taşıyan top arabası ağır ağır ilerleyerek yolun sağında ve solunda sıralanmış Kara Harp Okulu öğrencileri'nin arasından halkın

⁴⁹ A.g.g., s.11.

⁵⁰ Kurun, 22 Kasım 1938.

hıçkırıkları-feryatları eşliğinde ilerleyerek Türkiye Büyük Millet Meclisi önüne Saat 11.23'te gelir..

Meclis'in yanında kurulan üzeri kadifelerle sarılmış, çevresi çelenklerle çevrilmiş, arka beyaz cephesi defne yaprakları ile sarılı katafalk'ın tam üstünde büyük bir Türk Bayrağı O'nu kucaklarcasına durmaktadır.

Saat 11.30'da askerler ve milletvekilleri cenazeyi top arabasından alarak katafalka koyarlar. Bu sırada Ankara Palas'ın balkonunda yabancı heyetler saygı duruşundadırlar.

Milli Savunma Bakanı Kazım Özalp Paşa tarafından 18 Kasım 1938 günü yayımlanan “Büyük Atamızın Cenazeleri Başındaki Saygı Nöbetine dair” başlıklı bir genelgeyle Cenaze'nin TBMM önündeki katafalka konmasından sonra tutulacak saygı nöbetinin esasları belirlenmiş ve eki olarak nöbet sırasını gösterir liste konulmuştur. Saygı nöbeti, 20 Kasım 1938 Pazar günü saat 1030'da başlamış, 21 Kasım 1938 Pazartesi günü tören'in başlayacağı saat 9'a kadar devam eder. Her rütbeden 6 subayın bulunduğu 45 nöbet postası ile saygı nöbeti deruhte edilir⁵¹.

Bütün halk Atatürk'ün Naaşı'na yaşlı gözlerini çevirmiş, Hava Kuvvetleri'nin uçşları devam ederken ziyaret vaktini beklemektedir.

Saat 12.30'da Ankara, Atatürk'ün manevi huzuruna çıkar. Katafalk'ın önünden başları önünde Milletvekilleri, Ordu Erkanı ve Halk geçmeye başlar. Geçiş esnasında, Milletvekili Aka Gündüz hıçkırıklara boğulur ve arkadaşları'nın teskin girişimleri arasında geçişini tamamlar.

Halkın geçişi ise daha acıklıdır. Günlerdir katmerlenmiş üzüntü açığa çıkar. Tabutu'na sarılmak için atılan kadınlar “Sen ölecek insan mıydın? Atam!” feryatları, gözyaşları, ağıtlar ve hüznün dört bir yanı sarar.

Böylece vakit akar ve gece'nin, her şeyi silen ve örten gecenin karanlığı içinde katafalkın içinde altı meşale yanmakta ve Atatürk'ün tabutu üzerine gölgelerle karışık ışıklar düşmektedir..

Ankaralılar bu ilk gece sabahlara kadar uyumazlar.

Kasvetli geçen gün öğleden sonra yerini yağmura bırakır. Yağan yağmur sabahın ilk ışıklarına dek Ankaralıların gözyaşlarına karışarak sel olup akar.

⁵¹ Bu tamim ve nöbet listesi için bkz. **Belgelerle Atatürk**, TC Milli Savunma Bakanlığı yay. , Ankara, 1999, ss. 186-199.

Gece'nin sessizliği içine yalnız ve yalnız bir hışırtı duyulmaktadır. Binlerce, binlerce halkın ayak sesleri⁵²...

e-Tören'e Katılmak Üzere Gelen Heyetler

Türk'ün Büyük Matemi'ne katılmak üzere dost dünya devletleri Ulu Önder'in huzuruna heyetler, askeri kıtalara ve temsilciler göndermişlerdir.

Öyle ki; İspanyol Cumhuriyetçiler iç savaş yaşayan İspanya'dan kardeş kavgası'nın, en kanlı, en korkunç günleri'nin yaşandığı bir devirde Atatürk'ün dünyayı saran kişiliğine karşı duyduğu hayranlıkla; bir Bakan, iki General ve bir Amiral'den oluşturdukları heyeti uçakla yola çıkarır.

Franko'nun uçakları tarafından kovalanmalarına, Majorka Bataryalarının set ateşine maruz kalmalarına ve Tunus'ta tutuklanmalarına rağmen Türkiye'ye bin bir zorluk içinde bu acı matemi paylaşmaya ve Türk-İspanyol dostluğunu pekiştirmeye gelmişlerdir.

Bu heyet Türkiye'ye intikal ettikten sonra Türk ve yabancı gazetecilerin ilgi odağı olurlar. Gazetecilerin sordukları sorulara hiçbir şey söylemeyip sadece şu cevabı verirler:

“Konuşmaya değil, ağlamaya geldik”⁵³.

⁵² **Kurun**, 22 Kasım 1938.

⁵³ **Tan**, 22 Kasım 1938.

Cenaze Merasimi'nde bulunmak üzere İstanbul'a gelen yabancı heyetleri karşılamak üzere Ankara'dan 12 kişilik heyet İstanbul'a gelir. Ayrıca yabancı dil bilen Kara, Deniz ve Hava subayları'ndan 15 kişi bu mihmandar heyeti'ne dâhil edilmiş ve heyetin emrine 40 otomobil verilmiştir. Bu heyetler bu görevliler vasıtasıyla hususi trenlerle Ankara'ya intikal ettirililer.

Misafir amiraller de İzmit'e kadar gidip oradan Donanma Komutanıyla birlikte trene binerek bu zevata katılırlar⁵⁴.

19 Kasım'da Irak ve Fransız Manda İdaresi Heyetiyle Bulgar Heyet'i ve Askeri Kıtası, İran, Yugoslav Heyet'i, İngiliz Heyet'i ve Askeri Kıtası, Sovyet, Fransız, Alman, Polonya, Arnavutluk, Mısır, Macar, İtalyan, Estonya, Letonya, Danimarka, İspanya, Suriye, Finlandiya, İsveç, Hollanda, Belçika, Çek, Japonya. İran. Afgan Milletler Cemiyeti Duyun-u Umumiye heyetleriyle, Yunan Heyet'i ve Askeri Kıtası Ankara'ya gelirler.

⁵⁴ **Kurun**, 20 Kasım 1938.

Bu Heyetlerin gelişleri ve fotoğrafları dönemin gazetelerinde geniş yer alır.

Heyet Başkanları Ankara Palas ve Belvü Palas Otelleri'nde kendilerine tahsis edilen dairelerine veya kendi elçiliklerine; İngiliz Kıtası Gazi Eğitim Enstitüsü'ne, Yunan Kıtası İnşaat Mühendisliği Fakültesi'ne, Romen Kıtası da Jandarma Eğitim Okulu'na yerleştirilirler⁵⁵.

Yunan Heyeti ve Başbakanı Metaksas Ankara'ya gelir gelmez Başbakan Celal Bayar nezaretinde doğruca Atatürk'ün Naaş'ı önüne giderek bir dakikalık saygı duruşunda bulunurlar⁵⁶.

İran, Yunan, Romen, İngiliz, Fransız, Alman Fransız askeri kıtalarıyla beraber Ankara'ya 520 kişilik yabancı devlet temsilcisi, asker ve diplomat gelmiştir. Bunların arasında 2 Mareşal, 25 General, 11 Amiral, Başbakanlar, Bakanlar, Diplomatlar ve Subaylar vardır. Avrupa devletlerinden gelen misafirlerin bazıları şunlardır: Yunanistan Başbakanı Metaksas, Fon Neurath, Sarruat, Potemkin, Baron Alosu, Amiral Pound, General Teodoreşço, General Nahçevan, General Pavaf, General Daskalof, ilerliyorlardı. Arnavutluk Adliye Nazırı Şatku, yine General Donestika, General List, General Hutka, General Keller, Albay Kallet.

⁵⁵ Haber Akşam Postası, 20 Kasım 1938.

⁵⁶ A.g.g.s.3.

Bunlardan başka Emir Adil Arslan, Şah Veli Han, Milletler Cemiyeti Mümessili Valters, Agnides törene iştirak etmek üzere Ankara'ya gelmişlerdir.⁵⁷

f- Naaş'ın Etnografya'ya Yerleştirilişi

20 Kasım'ı 21 Kasım'a bağlayan gece sabaha kadar Ankaralılar, yağmur altında Atatürk'ü görmek için huzurdadırlar.

Yalnız Ankara değil, günlerden beri harıl harıl nakil vasıtalarının şehre taşıdığı halk gece yarısından itibaren kendilerine ayrılan yerleri doldurur.

Saat 08.40'ta Meclis'in önündeki cadde, Ulus Meydanı, Gençlik Parkı sessiz, boş ve yerler gecedenyağan yağmur nedeniyle ıslak bir şekilde beri tarafta ,törene katılan dost devlet askerleri Halk Sineması'nın gerisindeki Müdafaa-i Hukuk Caddesi'nde sıralanmışlardır⁵⁸.

09.20'de Meclis, Milletvekilleri ile dolmaya başlar.

⁵⁷ Gelen heyetler ve askeri kıtaların ayrıntılı listesi için bkz., **Belgelerle Atatürk**, TC Milli Savunma Bakanlığı yay., Ankara, 1999, ss. 203-219.

⁵⁸ **Kurun**, 22 Kasım 1938.

General Fahrettin Altay, Orgeneral Asım Gündüz, Korgeneral Cemil Cahit Toydemir ve Korgeneral Hüsnü Kalkış ve her taraftan gelen vilayet temsilcileri saat 09.30'da katafalkın önüne gelirler.

O sırada, Atatürk'ün Naş'ını kaldıracak 12 Milletvekili, Millet Meclisi'nin merdivenleri önünde hazır bir şekilde beklemektedir.

Bu milletvekilleri;Mardin Milletvekili Hilmi Çoruh, İstanbul Milletvekili Hamdi Gürsoy, İstanbul Milletvekili Atıf Bayındır, Kırklareli Milletvekili Zühtü Akın, Trabzon Milletvekili Danış Eğribolu, İzmir Milletvekili Hasan Ali Yücel, Kütahya Milletvekili Mehmet Sümer, Kütahya Milletvekili Naşit Hakkı Uluğ, Manisa Milletvekili Koran Ürer, Manisa Milletvekili Osman Erçin, Erzincan Milletvekili Hikmet Işık, Tokat Milletvekili Galip Teker'dir⁵⁹.

Önde, Cumhurbaşkanlığı Bاندosu, arkada bir Askeri Kıta yavaş yavaş yaklaşmaktadır. Naaş'ın sağ ve sol kenarlarında yer alacak Generaller tören kıyafetleriyle hazırdırlar.

Top arabası Naaş'ın bulunduğu büyük ve muhteşem katafalk'ın önüne gelince Tören Alayı durur.

İtfaiye erleri tarafından bir merdiven getirilir ve merdiven iki basamaklı kaidenin önüne koyulur. Katafalk'ın önüne daha önce Fransa Cumhurbaşkanı namına konan çelenk kaldırılır ve arkasından Cumhurbaşkanı İnönü'nün, TBMM Başkanı Abdülhalik Renda'nın; Başbakan Celal Bayar'ın ve Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak'ın çelenkleri alınır⁶⁰.

⁵⁹ Cumhuriyet, 22Kasım 1938.

⁶⁰ A.g.g., s.3.

Çelenkler kaldırılıp Naaş'ın yanına varılınca Ata'nın üzerindeki Türk Bayrağı kaldırılır ve 12 Milletvekili hıçkıra hıçkıra ağlayarak tabuta eğilirler. O an büyük bir sessizlik içinde seyredenler arasından çığlıklar yükselir. Halk, tabut kalkarken tekrar bir kez daha şiddetli hüznle ağlaşmaya başlarlar.

09.35'de top arabasını taşıyacak seksen kişilik Kara Harp Okulu Öğrenci Grubu hazırdır. Beyaz eldivenler giymiş ve her sırada beş öğrencinin bulunduğu on iki sıra üzerinde önde 60, arkada 20 öğrenci top arabasını çekecektir.

09.42'de görevli 12 Milletvekili Atatürk'ü son yolculuğuna götürmek üzere omuzlarına alır ve ağır ağır merdivenlerden top arabasına koyarlar. Bu sırada Taşhan önündeki misafir kıtalar ağır ağır yürümeye başlamıştır.

Gazeteler, halk arasında elden ele dolaşmaktadır. Halk'ın içinde, civar köylerden gelmiş binlerce köylü kadın, köylü ihtiyar, köylü yavrular gazete içinde siyah çerçevelerle gördükleri ebedi Ataları'nın Türk Bayrağı'na sarılı Naaş'ına bakakalmıştır.

Milletvekilleri Meclis'in önünde, Generaller heykel tarafında karışık safta ve Kara, Deniz ve Hava Subayları top arabasının arkasında sıralanmışlardır. Görevli

12 Milletvekili'nin altısı top arabasının sağına, diğer altısı da soluna olmak üzere dizilirler ve 4 general de bunların önünde saygı nöbetine başlarlar.

Daha sonra son nöbeti tutan Orgeneral Fahrettin Altay, Orgeneral İzzettin Çalışlar ve Orgeneral Asım Gündüz top arabasının yanına gelirler ve selam vaziyeti alırlar.

Ardından üst rütbeli subaylar tabutun arkasından büyük Türk Bayrağı ile görülürler. Bayrak, Ata'yı ay yıldızıyla sarmalar. Bu sırada törene katılan yabancı heyetler de Ankara Palas'ın önündedirler. Orgeneral Fahrettin Altay, saat tam 10'da törenin başlama komutunu verir. Sonrasında Protokol Müdürü Şevket Fuat Ankara Palas'ın önüne gelerek dost devlet heyetlerini, törenin icrasına davet eder. Bu sırada yabancı heyetlerden gözlerini silenler görülmektedir. Görülür ki, Türk Milleti'nin bu sonsuz yasını bütün dünya paylaşmaktadır.

Bu sırada geçit töreni başlamıştır. Mızraklı Süvari Alayı yavaş yavaş Atatürk'ün Naaş'ı önünden geçer. Başlar sağda dimdik bir şekilde onların ardından Topçu Taburu, Muhafız Alayı takip eder.

Saat 10.00'a kadar açık olan hava birden bire bozulur ve yağmur çiselemeye başlar.

10.20 yirmi ikinci alay geçişte... Ve Kara Hap Okulu. Harbiyeliler, kendi şerefli yuvalarından yetişen Dünya Devinden gözlerini ayıramıyorlar.

Sıra dost devlet kıtalarına geldiğinde saat 10.35'i gösterir. En önde alfabe sırasıyla Alman Deniz Kıtası Bandosu'yla geçer.Bulgarlar, Fransızlar (bandolu), İngilizler (bandolu), Yunan Kara ve Deniz Kıtası, İnan Kıtası, Romanya Denizcileri,Rusya ve Yugoslav Askerleri Atatürk'ün huzurunda mihmandar subayları ile beraber geçerler⁶¹.

10.44'te önde bandosuyla Türk Denizcileri bu resmi geçide yaşlı gözlerle ve gururlu çelik adımlarla son verir. Yağmur kesilmiş ve bulutlar dağılmaktadır, adeta Atatürk'ün son yolculuğuna engel olmamaya çalışır gibi hava açmıştır.

Saat 10.45'te 20 General bir tarafa, 20 General diğer tarafa sıralanarak, önde Cumhurbaşkanlığı Bandosu, arkada Tümgeneral İlyas Aydemir'in taşıdığı Atatürk'ün siyah kadife yastık üzerine takılı İstiklal Madalyası mevki alır.

⁶¹ **Ulus**, 22 Kasım 1938.

Tümgeneral İlyas Aydemir'in arkasında Atatürk'ün kız kardeşi Makbule Hanım, Edirne Milletvekili olan eşi Mecdi Bey'e tutunarak zar zor yürüyebilmektedir⁶².

Top arabası bandoların çaldığı Şopen'in Matem Marşı eşliğinde yavaş yavaş ilerlemeye başlar. Bu son yolculuktur ve top arabası Türk askerleri, Dünya Milletlerine ait askerlerin arasından yavaş yavaş ilerlemeye başlar.

Şehirde toplar atılıyor. Yanındakine tutunarak ayakta durabilen Makbule Hanım hıçkırma hıçkırma ağlayarak ilerliyor, onu Cumhurbaşkanı İnönü, Genel Sekreter Hasan Rıza Soyak, Başyaver Muhafız Kıtası Komutanı Albay İsmail Hakkı ve diğer yaverler onların arkasından TBMM Başkanı Abdülhalik Renda, bir tarafında Celal Bayar, diğer tarafında da Mareşal Fevzi Çakmak başları önde korteje iştirak ederler.

Onların arkasında yabancı heyet başkanları, kor diplomatlar gelirler. Atatürk bağırlardan kopa kopa gitmektedir.

Saat 10.48'de yağmur tekrar başlar. Gökyüzü Büyük Atatürk'e ağlamaktadır.

Rana Tarhan, Şükrü Saraçoğlu, Ali Çetinkaya, Hilmi Uran, Refik Saydam, Hulusi Alataş, Faik Kurtoğlu başta olmak üzere Milletvekilleri, Askeri Erkan, Mülki Erkan ve 62 vilayetin Parti ve halkevlerinin il temsilcileri üçer kişiden oluşan birer heyetle onları takip ederler.

Onların arkasında öğrenciler ve bir Piyade Alayı gelmekte ve bu esnada Hava Kuvvetleri törene havadan iştirake devam etmektedir.

10.55'te top arabası istasyona yaklaşır. Halk, binlerce halk, feryatlar, ağıtlar, göz yaşları boşalır. İnsanlar top arabasını görmek için sel gibi akmaktadır.

⁶² **Kurun**, 22 Kasım 1938

Tam bu sırada Gençlik Parkı'nın kenarından haykırışlar yükselmektedir:

“Atatürk bizi bırakma!”⁶³

11.15'te Alay'ın başı 16 Mart Şehitler Caddesi'nden görünür. Tören alayı yavaş yavaş istasyon ve Türk Hava Kurumu arasındaki caddeyi kat etmektedir.

11.30...12.00...bütün güzergâh boyunca birikmiş ve acıdan yoğrulmuş halk kitleleri arasından geçiliyordu.

12.30'da artık kortej, Halkevine yaklaşılacak üzereydi⁶⁴.

⁶³ **Yeni Sabah**, 22 Kasım 1938

⁶⁴ **Ulus**, 22 Kasım 1938.

13.10... Ata'nın naşı heykelin önünde, müzenin kapısındadır artık. Ona günlerden beri refakat eden silah arkadaşları son selam duruşundalar.

13.11... Bir anda Halkevi'nin müzeye bakan cephesindeki balkonda İngiliz Mareşali Th. Birdwood'un üzüntüsünden gerilmiş asker çehresi görülür. İngiliz Mareşali ayaklarından hastaydı, basamıyordu. Bu rahatsızlığı dolayısıyla cenaze törenine iştirak edememiştir. Tabut arabadan indirilerek müzeye girilinceye kadar, arkasında yaveri, elinde mareşal asası, kendi isteği ile tek ayağının altına konan Türk toprağı üzerinde büyük Ata'yı selamlar⁶⁵.

Top arabasının müzeye varmasıyla Ata'nın yaverleri ve görevli subaylar, tabutun üzerindeki Türk bayrağını aldılar.

Ulu Önder'in tabutu zaferden zafere koşturduğu Mehmetçiklerin ve komutanların omuzlarında yükselerek ağır ağır müzenin girişine doğru yol aldı. Müzenin mermer basamaklarının sağ tarafında dost devlet temsilcileri, sol tarafında TBMM üyeleri arasından Naaş, geçici istirahatgaha sokuldu. Ata'nın kız kardeşi Makbule Hanım, Cumhurbaşkanı İnönü, TBMM Başkanı Renda, Başbakan Bayar ve Mareşal Çakmak, müzenin içinde hazırıldılar.

⁶⁵ Cemal Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul, 1981, s.183.

13.20’de Ata’nın Aziz Naaş’ı başta İnönü olmak üzere silah arkadaşları tarafından salonun ortasında bulunan kaideye konur ve üzerine şanlı bayrağımız örtüldü. Çiçeklerle bezenmiş bembeyaz salonda başlar önde Ata’ya son selam verilir.

13.30...Bir müze, içine bir cihan alarak kapanır⁶⁶.

⁶⁶ Rauf İnce, “Atatürk’ün Son Yolculuğu-Behçet Kemal Çağlar’ın Notları” **Atatürk Bizimle**, İlgü yay. , İstanbul, 1978, ss. 27-35.

C- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNDEN SONRA GELECEĞE İLİŞKİN ÖNGÖRÜLER

1- Devlet Başkanlığı Konusunda Ortaya Çıkan Boşluk ve Arayışlar

Atatürk'ün ölümünden önce Cumhurbaşkanı olarak bazı adlar kulislerde dolaşmaktadır.

Örneğin İnönü kulağına gelen isimleri günlüğünde şöyle belirtir: İki üç ayrı sayıya çıktı.Haberler hep halefler üzerineydi.Mareşal Fevzi Çakmak,Celal Bayar,Fethi Okyar...Bir aralık ve sonraları Aras ve bilhassa Şükrü Kaya...⁶⁷.

Bu konuda Kutay şunları söyler: “İsmet İnönü ile zamanlardır ihtilaf halinde olan devrin ünlü şahsiyeti Şükrü Kaya'nın Atatürk'ün ölümünden sonra ülkenin yolu üzerinde belirgin fikir ve arzuların sahibi olduğu ısrarla söylenen ve rivayet sınırını aşan olaydı”⁶⁸.

Aslında İnönü'nün duyumları ve öngörülleri doğrudur.Çakmak güçlü bir aday olabilir. Ancak Çakmak, aday olmayı kesinlikle red ederek ve Ordu'nun başında olduğunu açıklayarak İnönü karşıtı çevre'nin siyasal girişimlerinden uzak kalmayı tercih edecek ve bu suretle İnönü'ye rakip olmayacaktır.

Aras ile Kaya, arkadaşları Renda'yı nedenini belirtmeden 20 Ekim'de İstanbul'a Dolmabahçe'ye davet edecektir.Hükümet üyeleri'nin yanında aday olmasını önereceklerdir.Renda ise öneriyi kesin bir dille red edecek,Vekil sıfatıyla

⁶⁷ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Bilgi yay., İstanbul, 1982, s. 329.

⁶⁸ Cemal Kutay, **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul, 1981, s.22.

Cumhurbaşkanlığı'na aday olmasını da Bayar kabul etmeyecektir. Zaten Atatürk hayattayken vekil kabul edilmez bir yaklaşımdır.

Bu sırada Genelkurmay Başkanlığında bir toplantı olur.Ordu İnönü'yü istemektedir.Ordu'nun bu isteği hükümet'e yansıtılır⁶⁹.

Halihazırda İnönü sadece Malatya Milletvekilidir ancak terazi'nin bir kefesi'nde o dururken onun ağırlında bir şahsiyeti muhalifleri çıkaramaz.İNönü ve Bayar da bunu bilmektedirler.Bu şekilde Cumhurbaşkanlığı seçimi'ne doğru yol alınmaktadır.

2- İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanı Seçimi

10 Kasım 1938'de İstanbul'da bulunan Başbakan Celal Bayar, aynı gün akşam 23.30'da Ankara'ya döner.

Cumhurbaşkanı Atatürk'ün acı kaybından dolayı Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun 34. maddesi gereğince Meclis, 11 Kasım günü yeni cumhurbaşkanını seçmek için toplanır⁷⁰.Meclisin bu büyük ve tarihi oturumu için milletvekilleri yerlerinde, büyük elçiler, orta elçiler, elçilik divanı, ordu erkanı, davetliler ve basın mensupları localarda ayrılan yerlerini almışlardır.

Saat tam 11'de Meclis Başkanı Abdülhalik Renda oturumu açar ve hükümet tezkeresi ve ölüm raporu okunur. Ardından kısa bir konuşma yaptıktan sonra Meclisi 5 dakikalık saygı duruşuna davet eder, kimse gözyaşlarını tutamamaktadır. Saygı duruşunun ardından Meclis Başkanı oylamayı başlatır.

⁶⁹ Asım Gündüz,**Hatıralarım**, İstanbul, 1964, s.216.

⁷⁰ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1938.

Yapılan gizli oylama neticesinde Malatya Milletvekili İsmet İnönü, Yusuf Hikmet Bayur haricindeki mevcudun tamamıyla (348 oy) Cumhurbaşkanı seçilir⁷¹.

Sonuç alındıktan sonra Meclis Başkanı Renda yanında birkaç görevli ile birlikte Pembe Köşk'e giderek sonucu İnönü'ye iletir ve İnönü Meclise gelerek alkışlar arasında yemin eder. Prosedür gereği Celal Bayar hükümeti istifa etmiştir. Yeni Cumhurbaşkanı İnönü, hükümeti kurma görevini tekrar Celal Bayar'a verir⁷².

⁷¹ **Tan**, 11 Kasım. 1938

⁷² **Agg**, 12 Kasım. 1938.

II- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜNÜ ANMA TÖRENLERİ

A- İLK TÖRENİN NASIL YAPILMASI GEREKTİĞİNE İLİŞKİN ÖNERİLER VE DİLEKLER

1- Basında Öneri ve Dilekler

Kasım 1939'un ilk günlerinde, diğer dünya devletlerinde olduğu gibi Türk basınında da geniş yer bulan II. Dünya Savaşı'nın ağır baskısı, günü gününe bütün gelişmelerin manşetlerde yer bulmasıyla ciddi bir şekilde hissedilir.

Milli Şef İnönü'nün 1 Kasım'da Meclis'i açış nutku, savaşta İngilizler'in safında taraf olmayı öngören Ankara Antlaşmasıyla uygulanan aktif politika'nın gövde gösterisi gibidir.

Bu ortamda, daha Atatürk'ün ölüm yıldönümü gününe gelmeden, gazeteler çok önceden yaklaşan bu acı günün programını vermeye başlarlar ve halkı adeta tekrar yaşayacakları daha tazecik olan büyük acının provasına çağırırlar.

Yazılı basında 2 Kasım 1939'dan itibaren, 10 Kasım 1939'da tüm yurttan yapılacak olan anma törenleri ve Ankara Radyosu'nun 10 Kasım günü yayınlayacağı programla ilgili haberler çıkmaya başlar⁷³.

Gazetelerde Atatürk hakkında kitap reklamları, dergi albümleri, matem sayıları ve gazete ekleri tanıtımları 5 Kasım'dan itibaren görülür⁷⁴.

⁷³ Cumhuriyet, 2 Kasım 1939.

⁷⁴ Cumhuriyet, 5 Kasım 1939. Yedigün Dergisi de 6 Kasım 1939 günü Atatürk için bir matem özel sayısı çıkarır. Yeni Mecmua dergisi de Atatürk özel sayısı veren dergilerdendir. bkz. Cumhuriyet, 8 Kasım 1939.

5 Kasım'da da, Cumhuriyet Halk Partisi tarafından hazırlanan anma programı “Büyük Atamızın Ölüm Yıldönümü” başlığıyla tebliğ edilir:

Anma programı gazetelere şu şekilde yansımıştır:

“Matem günü, Mili Şefimizin Türk Milleti’ne hitap eden beyannamesi okunacak, Atatürk’ün ölümünün yıldönümü olan 10 Kasım Cuma günü Ata’nın hatırası tazelenacaktır.

Bu sebeple o gün Halkevlerinde en büyük mülki memurlar başta olmak üzere askeri erkan ve amirlerin ve daireler reisleri ile, Parti ve Halkevi mensuplarının, resmi ve hususi teşekküller mümessillerinin ve halkın da katılımı ile yapılacak toplantılarda saat tam 9.05’te, Atatürk’ün hayata gözlerini kapadığı anda, ayakta beş dakika saygı duruşu yapılacak ve Ata’nın hayatı, yurt, millet yolundaki hizmetleriyle ilgili hitabelerde bulunulacaktır. Bu merasime İsmet İnönü’nün Atatürk hakkındaki beyannamesi okunarak son verilecektir.

Bütün okullarda da aynı saatte yapılacak toplantılarda Halkevlerinde olduğu gibi anma merasimi yapılacak ve Ankara Radyosu da Atatürk’ün ölüm yıldönümünü Türk milletinin duyduğu acıya katılarak müzik yayını yapmayacaktır.

Ankara Radyosu 10 Kasım günü sabah, öğle ve akşam haberlerini takiben Atatürk’ün ölüm yıldönümü olduğunu bildirecek ve İnönü’nün Türk Milletine beyannamesini okuyacaktır”⁷⁵.

Aynı gün gazetelerde “Milli Şef’in resmi her tarafa tevzi edilecek” başlığıyla yayınlanan haberde CHP, İnönü’nün resminin tüm parti merkezlerine dağıtacağını duyurur. Bu haberin 10 Kasım arifesinde basında çıkması çarpıcıdır⁷⁶.

⁷⁵ Cumhuriyet, 2 Kasım 1939.

⁷⁶ A.g.g. s.10.

8 Kasım günü de Ankara'daki tören hazırlıklarının tamamlandığı ve İnönü'nün Atatürk'ün kabrine çelenk koyacağı haberi basında yer bulur⁷⁷.

2- Resmi Çevrelerde Program Hazırlıkları

a- CHP'de ve Halkevlerinde

Parti Genel Merkezi, anma programını hazırlayarak halka basın yoluyla 3 Kasım 1939'da tebliğ eder. Tebliğ şu şekildedir: "Atatürk'ün ölümünün yıldönümü nedeniyle yapılacak ihtifale ait program Cumhuriyet Halk Partisi Umumi Merkezi tarafından hazırlanmış ve bütün ilgililere gönderilmiştir. Program şudur:

Halkevlerinde:

- Atatürk'ün ölüm gün ve saatine tesadüf eden 10 Kasım 1939 Cuma günü saat 9.05'te bütün Halkevlerinde, Parti merkezlerinde bir toplantı yapacaktır.
- Bu toplantıyı, Halkevlerinde Halkevi Reisleri, Parti Reisleri tanzim ve idare edeceklerdir.
- Bu toplantı umum için olmakla beraber bilhassa o şehir ve kasabadaki en büyük mülkiye memuru başta olmak üzere askeri makam amirleri ile Devair Reisleri, Parti ve Halkevi mensupları, resmi ve hususi teşekküllerin mümessilleri davet edilecektir.
- Toplanılan yerin uygun yerine Atatürk'ün bir büstü, yoksa fotoğrafı konacak ve bu köşe Türk ve Parti bayrakları ile ve çiçeklerle süslenecektir. Tam o saatte vazifeli kılınacak bir zat, Atatürk'ün, o gün, o saatte öldüğünü kısa ve veciz bir ifade ile anlatarak hazır bulunanları ayakta beş dakika saygıya davet edecektir.

⁷⁷ Cumhuriyet, 8 Kasım 1939.

- Bundan sonra Atatürk'ün hayatı, memleket ve millet için yaptığı büyük hizmetler hakkında bir hitabede bulunulacak ve bunu takiben İsmet İnönü'nün Atatürk hakkındaki beyannameyi okunarak toplantıya son verilecektir.
- Toplantı bu suretle sona erdikten sonra, Atatürk'ün heykeli veya büstü meydana topluca gidilerek bir çelenk konacak merasime son verilecektir.

b- Okullarda

10 Kasım 1939 günü bütün okullarda saat 9.05'te öğrenciler okulun uygun bir salonunda toplanacak ve aynı şekilde 5 dakika ayakta saygı duruşu yapacak; takiben Atatürk'ün hayatı, memleket ve millet için yaptığı büyük hizmetleri hakkında kısa bir hitabede bulunulacak ve İsmet İnönü'nün beyannameyi okunarak merasime son verilecektir.

c- Radyo Programlarında

10 Kasım 1939 günü Türkiye Radyosu sabah programında haberlerden sonra: (Aziz yurttaşlar: bugün Atatürk'ün ölümünün ilk yıldönümüdür. Türkiye Radyosu, bu büyük acı nedeniyle İnönü'nün büyük Türk Milleti'ne yaptığı beyannameyi okuyacak ve milletin bu büyük acısına katılarak saygı duruşunda bulunulacaktır) diyecek ve beyannameyi okuyacaktır.

Öğle ve akşam programında ise haberlerden sonra: (Sayın yurttaşlar: bugün Atatürk'ün ölümünün ilk yıldönümüdür. Türkiye Radyosu, Türk Milleti'nin bu

büyük kederine katılarak saygı duruşunda bulunuluyor.) konuşulanlar yabancı dillere çevrilecektir”⁷⁸.

B- İLK ON KASIM ANMA TÖRENİ

1- Ankara’da Resmi Törenler

Atatürk’ün ölümünün birinci yıldönümü Ankara’yı derin bir matem havası ile sarar. Her tarafta bayraklar yarıya kadar indirilmiş ve erkenden tören yerlerine doğru yola çıkan insan kabileleri yerlerini almışlardır.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü saat 9’da Ata’nın Naaş’ının bulunduğu Etnoğrafya Müzesi’ne gelmiştir.

Burada Başbakan ve Milletvekilleri, Ankara Valisi, Emniyet Müdürü halk tarafından karşılanır ve askeri kıta tarafından selamlanır. Atatürk’ün kabrini ziyaret eden İsmet İnönü beş dakikalık saygı duruşuna katılır. Bu sırada İnönü’nün refakatinde Genel Sekreteri Kemal Gedeleş, General Kemal Gökçe, Ankara Valisi Nevzat Tandoğan, Başyaver Celal, Kalem Müdürü Süreyya ve yaverleri bulunmaktadır. Cumhurbaşkanı İnönü kabre çiçek demetleri bıraktıktan sonra müzeden ayrılır.

Daha sonra TBBM Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Doktor Refik Saydam ve bütün milletvekilleri Ata’nın huzurunda saygıyla eğilirler. Kıdemli Büyükelçi olarak, Amerikan Büyükelçisi Mark Murray mezarı ziyarete gelerek taziyede bulunur.

⁷⁸ Cumhuriyet, 3 Kasım 1939.

2- CHP’de ve Halkevlerinde

Ata’nın ölümünün ilk yıldönümünde ve öncesinde Türkiye’de özellikle de Ankara’da yapılan törenler, Ankara’nın başkent olması dolayısıyla devlet büyüklerinin iştirak ettiği oldukça yoğun duyguların yaşandığı törenler icra edilmiştir.

Gazeteler bu matem gününe manşetlerle yer verir ve Türk halkının acısına katılırlar.

Basın’da ilk 10 Kasım’ın akisleri şöyle betimlenmektedir: “Memleketin her yerinden aldığımız telgraflarda, Atatürk’ün ölümünün yıldönümü olan dün parti binalarında, halkevlerinde, okullarda bütün halkın ve öğrencinin katılımıyla gerçekleştirilen toplantılarda Ata’nın aziz hatırasının taziz edildiği ve bu töreni takiben anıtlara çelenkler konulduğu bildirilmektedir”⁷⁹.

⁷⁹ **Yeni Asır**, 11 Kasım 1939

Anma törenleri Türkiye'nin her tarafında halkevlerinde de aynı şekilde törenler icra edilmiştir.

3- Okullarda

Halkevlerinde, Parti binalarında, radyolar ve kamu kuruluşlarında yapılan törenler, o yıllarda okullarda da yapılmış büyük katılımlı anma törenleri düzenlenmiştir.

Türk genci, Türk çocuğu varlığının ve bağımsızlığının mimarına saygısını belirtmek ve bağlılığını göstermek için O'nun büstünü ve resimlerini çiçeklerle donatmış ve içlerinden gelen duyguları şiir ve yazın yoluyla törenlerde açığa vurmuştur.

4- İstanbul Üniversitesi'nde Tören

Üniversite gençliğinin yaptığı tören çok gösterişli olmuş, Atalarından ayrı geçen bir yıl acısı ile binlerce genç tek bir kalp halinde onu anarak ağlamıştır.

Törenin yapılacağı Üniversite merkez binası saat sekiz buçuğa doğru artık girilemeyecek bir durum almıştır. Vali ve Belediye başkanı Dr. Lütfi Kırdar, İstanbul Garnizon Komutanı Korgeneral Halis Bıyıktaş, milletvekilleri, profesörler ve bütün üniversite heyeti de törene katılmıştır.

İstanbul Üniversitesi'nde yapılan törende üniversite öğrencileri de konuşma yapmışlardır. Reşat Tanberk adlı öğrenci konuşmasında, "Atatürk'ün bize bıraktığı en büyük vedialardan biri de İnönü'dür. İnönü, bugün Atatürk'ü sembolize etmiştir. Bunun içindir ki Türk Milleti çelikten bir zırh gibi onu kucaklamaktadır ve yine bunun içindir ki Atatürk'e bağladığı gönlünü ve sevgisini ona vermiştir." demiş, Tanberk bu sözleriyle Türk Gençliği'nin İnönü'yü algılayışını ortaya koymuştur.

Cumhuriyet Gazetesi'nin bu ilk yıldönümüyle ilgili yorumu dikkat çekicidir. "Hiç şüphe yoktur ki, geçmiş ile gelecek arasında bir intikal ve aynı zamanda bir irtibat devri teşkil eden Atatürk asrında yaşayan nesiller, kendilerine teveccüh eden vazifeyi yapabilmek için bundan sonraki nesiller de, kendilerine intikal edecek aziz mirası koruyabilmek için her sene bu dakikaları saygıyla düşünmek gereğini hissedecekler ve düşünürken de yürüyecekleri yolu görebileceklerdir"⁸⁰.

Anma törenleri ile beraber 1939 yılının 10 Kasımında, İstanbul'da bir kültür sanat etkinliği göze çarpar. Atatürk'ün hayatında yakınında bulunarak bir çok eserler oluşturan heykeltıraş Kenan Yontunç, Beyoğlu'nda Atatürk heykellerinden oluşan eserlerini sergilemiş ve bu haber basında yankı bulmuştur⁸¹.

11 Kasımlar'da anma törenleri'nin akislerinin Türk Milletine basınla duyurulduğu görülür.Halk, Büyük Atasına olan özlemine anma törenlerinde açığa vurur. Nadir Nadi Cumhuriyet Gazetesindeki köşesinde gençliğin bu büyük matemini betimler. "İlk yıldönümünde Taksim meydanında toplanan Türk gençliği, Atamızın bıraktığı mirasa, onun cumhuriyetine, onun inkılaplarına, onun kudreti ve rejimine daima sadık: toprağına kanımızı, istiklaline canımızı vermeye şerefimiz, gençliğimiz, namusumuz ve Türklüğümüz namına yüce abidenin önünde söz verip ant içiyoruz"⁸².

Bu ifadeler,gençliğin Atatürk'e gönülden bağlı olduğunun ve Atatürk'ü anlamak konusunda günümüzde yaşanan sorunların o günlerde yaşanmadığının en büyük kanıtıdır.Milletin ve gençliğin Atatürk sevgisi içtendir.

⁸⁰ Cumhuriyet, 11 Kasım 1939

⁸¹ Cumhuriyet, 10 Kasım 1939.

⁸² Cumhuriyet, 11 Kasım 1939.

5- Basında İlk Anma Törenleri

10 Kasım 1939 günü gazeteler siyah-beyaz yayımlanır, gazetelerin ilk sayfası tamamen Atatürk'e ayrılmıştır. Daha önce ayrıntılı bir şekilde verilen anma programının detayları 10 Kasım'da da tekrarlanıyor ve radyoda yayınlanacak olan İnönü'nün beyannamesinin gündüz Farsça, Arapça gece ise İngilizce Fransızca ve almanca olarak okunacağı bildirilmiştir.

Onun fotoğrafı, ona yazılan şiirler, onun sözleri ve yazarların Ata'yla ilgili makaleleri baş sayfaları doldurmaktadır. İlk ölüm yıldönümü olmasının etkisi de hemen her köşe yazısında kendini gösterir ve yazarlar bu taze acıyı yazılarına aktarmışlardır.

Örneğin;Yunus Nadi 10 Kasım 1939 tarihli Cumhuriyet Gazetesinde “Kalbimizdeki Güneş” adlı köşe yazısında; “Atatürk vatanımızın ufkunda doğan bir güneşti...bu güneş bir çeyrek asır başlarımızın üzerinde yandıktan sonra geçen yıl bugün söndü. Atatürk'ün ölümüyle ufuklarımızda batan güneş yerini kalplerimize naklederek artık hiç batmamak üzere orada mekan tutmuştur. Atatürk güneşi artık bütün Türk kalplerinde ve bütün nesillerimizin vicdanlarında yanmakta devam edecektir.” yorumunu yapacaktır.

Peyami Safa da “Onsuz Geçen Yıl” başlıklı makalesinde düşüncelerini şöyle belirtmiştir: “O’nu bir gün anmak içimizde yaşayan ışığın yavaş yavaş sönmesi demektir.Atatürk’ü yılda bir defa anmak değil,yılda bir defa toplu anmak ve yılda bir defa,bütün millet,onun hatıraları ile kendi varlığı arasındaki farkı unutmaya çalışmaktır.Bu fark unutulursa,gerçekten yok olur ve Türk Milleti’nin de,Atatürk’ün de ebediliği,bu canlı hatırlayışın sıcaklığına ve keskinliğine bağlıdır...Ölümünden beri geçen bir yıl içinde ,onun böyle sağ ve başucumuzda olmasını ne kadar özledik,Onsuzluğun derdini ne kadar çektik,matemlerin en gizlisi ve en

içlisiyle,Onun,milli ve şahsi iki benliğimizin de köküne yapıştığını ne kadar hissettik.Halkla beraber ,ah diyorduk,asıl bu günlerde sağ olmalıydı O... »⁸³.

Yunus Nadi, 11 Kasım 1939 tarihli yazısında da duygularını şöyle belirtmiştir. “Atatürk’ün geçen sene hayata gözlerini kapayışı bütün vatani ve bütün vatandaşları büyük bir acıyla sarmış bu acının etkileri ülkemizin sınırlarını aşarak bütün dünyada derin etkiler bırakmıştı. Türk Milleti’nin büyük evladı Atatürk bütün dünyanın hayranlıkla telakki ve takip ettiği eserlerinde görkemli bir şöhret kazanmıştı. Onun cenazesine dost milletler heyetlerle ve askerlerle iştirak etmişlerdir. Hayatı yalnız yaşadığı milletin değil, bütün insanlığın tarihi için büyük bir olay olan büyük insanın ölümü önünde bütün dünya milletleri saygıyla eğilmeyi bir görev bilmişlerdi.

Bu ülke haftalardan beri bu ilk yıldönümünü bekliyor, o gün sevgili büyük Ata’nın aziz hatırasını anmaya hazırlanıyordu. Atatürk’ü unutmuş ve unutabilecek tek bir Türk yoktur. Fakat herkesin kalbinde yatan saygı işte böyle yıldönümü gibi günlerde milli bir hal alıyor. Dün bu yıldönümünde bütün memleket baştanbaşa Atatürk’e saygı ve muhabbet havası içinde hüznün ve hicranla karışık bir yıl geçirdi. Aradan geçen bir yıllık süre ile dün Atatürk’ün bütün yaptıkları bütün insanlara daha bariz bir görkemle görünüyor, şimdi onun fikirleri ve eserleri daha açık bir şekilde görülüyordu.

Geçen yıl bugünlerde gözlerden akan yaşlar dün daha ziyade kalplere akıyor ve böylelikle tortuları yıkanan duygularımız Atatürk’ü bütün şeffaflığıyla sarıyordu. Atatürk’ün aramızdan ayrılmış olması acı bir gerçek fakat onun bütün eserleri manevi varlığının kendi aramızda ve kendi varlığımızda devam ediyor görünmesi için bir mirastır»⁸⁴.

⁸³ Cumhuriyet, 10 Kasım 1939

⁸⁴ Cumhuriyet, 11 Kasım 1939.

Atatürk'ün ölümü yalnızca Türkiye'de değil, dış basında da yer almıştır. Yabancı ülkelerin gazeteleri de 10 Kasım günü Ata'nın ölümünü anmıştır. Hindistan'da Atatürk adına bir gazete çıkarılmıştır. Basına bu haber şöyle yansımıştır. "Atatürk yalnız Türkiye'nin değil, bütün doğu ülkelerinin gözbebeği idi. Doğuyu baştanbaşa kaplayan bu manevi nüfuzun delilleri pek çoktur. 350 milyon halkın yaşadığı Hindistan'ın siyasi ve idari payitahtı bulunan Delhi'de "Atatürk" adı altında yevmi bir gazete intişar ediyor. Gazete, urdu dilindedir. Bu dil Türkçe ile Farsî'nin terkiibinden olmuştur. Türkleri birleştiren Atatürk'ün manevi şahsiyeti bütün Hint ve doğu milletlerini de birleştirmeye hizmet etmesi için urdu lisanındaki son yevmi gazete, onun yüksek adına izafe edilmiştir. Gazetenin müessis ve muharriri Ahter İniam isminde Müslüman bir genç Hintlidir"⁸⁵.

Yunan Gazeteleri de Atatürk hakkında 12 Kasım günü haber yayınlamıştır. "Atina–Atlas Ajansı bildiriyor: Atatürk'ün ölümünün birinci yıldönümü hakkında Anadolu Ajansının telgrafını bildiren gazeteler bu haberi inkılapların en büyüğünü başarmış olan Ata'nın hakkında haberler vermektedir. Messenger D'athemes Gazetesi diyor ki, O'nun cesur elinin altında hasta adam Türkiye'ye Osmanlı İmparatorluğunun kaybettiği kudret ve itibarı tekrar kazanan sıhhat ve kuvvet dolu bir millet ve devlet haline geldi. Türkiye'nin kendi zamanında ve kendisinden sonra

⁸⁵ A.g.g.

tekrar dirilmesi, kendi eserine devam eden mümtaz mesai arkadaşlarının sayesinde devamlı bir vakadır. Bu vaka bütün doğu için bir gelişme zamanıdır. Yeni Türkiye'nin komşuları ve dostları, O'nun kendi kurucusuna gösterdiği saygıya iştirak ediyorlar. Ve Ege Denizi'nin bu kıyısında, Atatürk'ün müsmir neticeleri gittikçe daha iyi görülen Türk-Yunan Antantı'nın kurucularından biri olduğunu unutmamaktadır"⁸⁶.

Gazetelerde Atatürk ile ilgili anılar,inkılaplarını açıklayıcı makalelere iç sayfalarda ve fotoğraflar eşliğinde rastlanır.Mustafa Kemal'i küçüklüğünden itibaren tanıyan yaveri Salih Bozok'un anıları örnek olarak verilebilir.Bozok anılarında O'nu sanki büyümüş de küçülmüş gibi, temiz, tertipli, elbiseleri düzenli, düzgün ve akıcı bir dil kullanan efendi bir çocuk olarak betimlemektedir.

Bozok'un anılarında belirttiği şu cümle dikkat çekicidir.

"Mustafa Kemal hepimize bir gün baş olucam, şimdi inanamasanız da bir gün bunu kabul edeceksiniz derdi.

-Nuri Conker şakacı adamdı:

-Peki dedi, hepimize baş olduğun zaman bana ne vazife vereceksin bakalım?

Mustafa Kemal gülümsedi:

-Seni üçüncü orduya kumandan yaparım... istersen bir de valilik veririm. Selanik valiliği...fena mı?

Sonra, bir ara Fethi beyden (Fethi Okyar) bahsederek:

⁸⁶ **Ulus**, 13 Kasım 1939

-Kendisine haber verin. Onu da seyyar sefir tayin edeceğim. Teşkil edeceğim hükümetin bütçesi dar olacağı için fazla masraftan kaçınmak lazım! Elinde çantası artık memleket memleket dolaşsın dursun...»⁸⁷.

İlk anma yıldönümü olan 10 Kasım 1939'da, İstanbul Ermeni Patrikliği anma törenleri münasebetiyle aynı gün Kumkapı Ermeni Piskoposluğunda ve diğer Ermeni kilisesinde anma töreni yapılacağını bildirmektedir⁸⁸. Bu bildiri Atatürk'ün laiklik ilkesinin sözde değil özde olarak anlaşıldığının ilk göstergesidir.

10 Kasımlarda da İstanbul basını İstanbul'daki programları, Ankara basını Ankara'daki programları, diğer illerde kendi illerine ait olan tören programlarını gazete manşetlerine taşır. Örneğin, İstanbul basını anma törenlerinde programı şöyle yayınlamaktadır. "Bugün saat dokuzu beş geçe şehrimizdeki bütün Halkevlerinde ihtifal yapılacaktır. Eminönü Halkevi'nde vali ve belediye başkanı Lütfi Kırdar ile İstanbul kumandanı General Halis,'diğer Halkevlerinde mahallin en büyük mülkiye memuru ve diğer memurlar hazır bulunacaklardır.

Eminönü Halkevi'nde toplananlar ihtifalden sonra Sarayburnu'na giderek Atatürk abidesine, Beyoğlu Halkevi'nde toplananlar taksim abidesine, şişli Halkevi'nde toplantıya katılanlar hariciye mektebi önündeki Atatürk abidesine çelenkler koyacaklardır. Aynı merasim okullarda konferans salonunda ve Atatürk'ün büstü önünde yapılacaktır. Bugün saat 9.05'te bütün bayrakların yarıya kadar indirilmesi dahiliye vekaletinden vilayete bildirilmiştir»⁸⁹.

⁸⁷ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1939.

⁸⁸ **Ulus**, 10 Kasım 1939.

⁸⁹ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1939.

6- Halkın Genel Görünümü

Atatürk'ün hayata gözlerini kapadığının ilk yıldönümünde bütün memleket ve özellikle de gözlerini kapattığı İstanbul, yeniden derin bir hüzne boğulmuştur. Halk geçen sene olduğu gibi derin bir milli üzüntü içinde, saatin çalmasını daha erkenden beklemeye başlamıştır.

Tören esnasında bir çok insanla birlikte milletvekilleri gözyaşlarını tutamazlar. Toplantının devamında, Ermeni patrikhanesi ve Kumkapı Ermeni Kilisesi heyeti tarafından hazırlanan çelenkler, Sarayburnu'ndaki Gazi heykelinin önüne bırakılır.

Önde çelenkler, arkada törene katılan bütün halk olmak üzere yürüyerek, Gülhane parkını takip ederek Sarayburnu'na gelirler. Burası Atatürk'ün Naşı'nın bir sene önce TCG Zafer gemisine aktarıldığı yerdir. Burada heykelin etrafında derin bir saygı halesi teşkil edilerek bir dakika saygı duruşu yapılarak törene son verilir⁹⁰.

Vatandaşlar, büyük Ata'nın hayata gözlerini yumduğu dakikada dükkanlarını kapatmış ve saatlerce açmamıştır. Bazı yerlerde tramvaylar ve diğer araçlar saat 9.05 ten itibaren oldukları yerde beş dakika kadar durmuş ve Türk Milleti önemli mateme katılmıştır.

Daha sonra usul haline gelecek olan bu saygı duruşu 10 Kasımlarda bütün yurttan uygulanacak, fabrikalar, kara ve deniz araçları bu saygı duruşuna iştirak edeceklerdir

. Ankara Radyosu da önemli güne katılarak öğle ve akşam haberlerinde, yalnız Atatürk'ün ölümünü tekrarlamak ve haberleri sunmakla Ata'nın aziz hatırasına saygıdan dolayı müzik programı yapmamıştır. Radyoda öğle ve akşam

⁹⁰ **Vatan**, 11 Kasım 1939.

programlarında Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Atatürk'ün ölümü nedeniyle Türk milletine yaptığı hitabe okunmuştur⁹¹.

Gazeteler, yurdun her tarafında büyük törenler düzenlendiğini, Atatürk'ün ölümünün yıldönümü olan 10 Kasım'da parti binalarında, Halkevlerinde, okullarda bütün halkın ve öğrencinin katılımıyla gerçekleştirilen toplantılarda Atatürk'ün aziz hatrasının anıldığı ve bu töreni takiben anıtlara çelenkler konulduğu ve milli yasın yurdun her köşesinde derin yankılar bıraktığını, aldıkları telgraflara istinaden yazmışlardır.

C- SONRAKİ YILLARA GENEL BİR BAKIŞ

Sonraki yıllarda Ankara ve İstanbul başta olmak üzere tüm yurttaki tören programlarına ait detaylar 9 Kasım günlerinde netleşmeye başlar. 1939 yılından sonraki anma programları ilk yıldönümüne ait anma programlarıyla hep aynı içerikte olup usul haline gelmiştir

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün Türk Milleti için yayınlattığı beyannameler nasıl ki her yıl farklı bir içerik taşımadan bir biriyle aynı ise gazete yazarlarının yazıları da aynı şeyleri içerir: Ata'ya edilen yeminler, dökülen gözyaşları, yazılan şiirler, verilen sözler...Hatta İstanbul ve diğer şehirlerdeki tören programları bile hep aynı olmuş görünmektedir.

Yıllar geçtikçe gazetelerin baş sayfaları, artık acıyı kanıksamış bir şekilde okuyucularıyla buluşur. Hatta şiirler her yıl aynıdır. İbrahim Alahaddin'in "Atamızı Tavaf" şiiri de tıpkı bunun gibi, ilk yıllarda şiir baş sayfalarda tam metin olarak verilirken, diğer yıllarda ikinci, üçüncü sayfalarda birkaç kıtası çıkarılarak sunulur⁹².

⁹¹ **Ulus**, 12 Kasım 1939.

⁹² **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1944.

Halk, yüreklerindeki Atatürk modelini, ona özlemini, beklentilerini, o vasıflara sahip lider arayışlarını, İsmet İnönü'de aramaktadır. Güdümlü basın da bu konuda İsmet İnönü'yü yüceltir. Halkın kafasındaki boşluğu Milli Şef'le doldurmaya çalışır.

1944-1945 yıllarına gelindiğinde ilk yıllardaki anma törenleri, yerini rutin bir devamlılığa bırakır. Yazılı basında İsmet İnönü'ye atfedilen övgü dolu yazılar yayımlanır, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı oluşu her sene kutlanır. Onun için yazılan yazılara şu şekilde örnek verilebilir: Yedi yıl önce bugün, Atatürk'ün ölümü ile yüreğimiz yanarken tek ümidimiz İsmet İnönü idi. Tek tesellimiz de Atatürk'ün yerine devletimizin başına İsmet İnönü'nün geçmesi olmuştu. Millet, Atatürk için gözyaşları dökerken onun bayrağını İsmet İnönü'nün kudretli eline teslim etmekte, bir an bile tereddüt etmemiş ve bu kutsal bayrağı ittifakla ona emanet etmişti.

Örneğin; 10 Kasım 1945 yılında düzenlenen anma törenleri diğer yıllarda olduğu gibi aynı programı izlenmektedir, değişen sadece konuşmacılardır. Yüksek İktisat ve Ticaret Okulunda, Teknik Üniversitede tören yapılır. Eminönü Halkevi'nde, törenden sonra Cumhuriyet Gazetesi Başyazarı Nadir Nadi, Atatürk'ün yüceliği etrafında bir konuşma yapmıştır. Şişli Halkevi'nde yapılan törende toplantıyı, Eski Ticaret Bakanı Behçet Uz açar ve Opr. M. Kemal "Atatürk ölüm döşeginin başında" konulu bir konferans verir⁹³.

10 Kasımlar, bütün yurt içinde milli yas günü olarak geçirilmiştir. Her yerde bayraklar yarıya çekilmiş, halkevleri ve odalarıyla Parti merkezlerinde, okullarda yapılan törenlerle acısını en küçüğünden en büyüğüne kadar hep birlikte paylaşmış olan Türk milleti Ata'nın unutulmaz hatırasını en içten bir duygu ile anarken O'nun büyük eserlerine karşı şükran ve bağlılığını da bir daha teyit ederler. Aynı yıl İsviçre'de de matem töreni yapılır⁹⁴.

⁹³ **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1945.

⁹⁴ **Ulus**, 10 Kasım 1945.

O dönemde gazetelerde Atatürk hakkında şu tip yazılar da görülür: “Soylu ruhta yaratılmış olan şefimiz yaşamayı ve çalışmayı sever. Birçok kişilerin bir araya gelerek fenni veya içtimai bir mevzu üzerinde münakaşalarını dinlemekten ve bu münakaşalara saatlerce iştirak etmekten derin bir zevk duyar. Aynı veçhile onu dinleyen büyük bir kütle, düşünmekte veya tebeddü etmekte olduğu bir mevzu hakkında uzun izahat vererek onların da münakaşaya iştiraklerini teminden sonra samiin kendi nokta nazarına imale hususunda büyük bir gayret sarf eder.

Atatürk’ün bu hususiyeti çocukların konuşmamaya alışık oldukları ve büyüklerin de bir Mecliste sükut ederek yere bakmayı itiyat edindikleri bir muhitte, kamçılayıcı bir tesir husule getirmiştir. Halk arasında yaşamayı seven bir devlet şefi için, millete karşı vazife deruhte etmişlerin gayretlerini bu vadiye sevk etmekten daha doğal bir şey olamaz. Gerek eski gerekse modern zamanlarda, yeni bir devir açanlar veya yeni bir rejim kuranlar arasında, başardığı işleri halka bu kadar yakın adeta halk arasında olarak başarmış bir devlet adamı bulmak zordur. Bunun için şahsi temayüller ve hususi zevk kifayet etmez. Şahsi mevki ne kadar yükselmiş olursa, temazin ve umumi münakaşaların tehlikesi de onunla mütenasihen artar. Umumi bir mahalde halkla serbest münakaşa esnasında bazen insan hiç de hazırlanmış olmadığı mevzu üzerinde fikir beyan etmek mecburiyetinde kalır. Halk önünde böyle bir mücadeleden muzaffer çıkmak büyük bir irfan sermayesine, ruh kuvvetine, sezîş, kavranış ve anlayış gibi evsafa dayanır⁹⁵.

Atatürk’ün dış politikayla ilgili düşünceleri de basında yer alır: “Yurtta barış ve dünyada barış büyük Atatürk’ün ana siyasetidir. Onun için İstiklal Savaşını, bütün dünyayı hayranı olan büyük bir zaferle bitirdikten sonra ve Lozan sebebiyle en belli başlı devletlerle barış ilişkilerini kurduktan sonra Türkiye’nin barışını temelleştirmek ve dünya barışını desteklemek için büyük barış manzumeleri vücuda getirmek üzere çalışmıştır. Türkiye ile doğudaki ve batıdaki komşuları bir çok ihtirasların çarpıştığı son derece tehlikeli bir bölge teşkil etmekteydi. Bu büyük

⁹⁵ **Ulus**, 11 Kasım 1939.

bölgenin ihtirasların çarpışma sahası olmaktan kurtuluşunu sağlayacak biricik çare bütün bu bölgeleri işgal eden ve onu çevreleyen milletler arasında en sağlam elbirliğini kurmak ve bütün bu milletlerin bir barış bloku olarak dünya politika alanında yer almalarını sağlamaktır.

Türkiye'nin doğudaki komşuları Sovyetler Birliği, İran, Irak ve Afganistan'dır. Aynı komşuluk manzumesine bağlı olan Arap Alemleri de onun hududu içindedir. Türkiye'nin batıdaki komşuları ise Balkan memleketleriydi. Atatürk Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında samimi bir dostluk kurmaya en büyük ehemmiyeti vermiş ve iki taraf arasındaki münasebetleri ilerletmek ve kuvvetlendirmek için hiçbir gayreti esirgememiştir. Sovyetler Birliği dostluğa en büyük önemi vermek, 1931 den beri Türk dış siyasetinin belli başlı temelleri arasındadır⁹⁶.

II. Dünya Savaşı'nın Türkiye üzerinde etkilerine istinaden Atatürk dönemine özlemine ve onun dış politika esaslarıyla ilgili Emir Erkilet'in makalesi örnek olarak gösterilebilir: "Atatürk yaşasaydı bu savaşta ki hareket tarzı ne olurdu? Savaşa girer miydik? Nasıl ve ne zaman? Ve ilah...gibi bir takım sorular karşısında çok kaldım. Bunlara verdiğim cevapları tekrarlayayım: Atatürk yaşasaydı; o da Türkiye'yi çok önemli ve hayati milli sebep ve gerekler olamadan savaşa atmaz ve boşuna Türk kanının dökülmesine sebep olmazdı. Buna asla şüphem yoktur. Çünkü isyan eden, koca bir Türk Anadolu ihtilaline baş olan, devlet kuran, düşmanı denizlere dökerek milli topraklardan atan, saltanat ve hilafeti deviren ve inkılaplar yapan Mustafa Kemal, Gazi ve Atatürk bir sergüzeştçi değil çok dikkatli hesaplı, ihtiyatlı ve tam muvazaneli bir kumandan, eşi kolay bulunmaz bir dahi, bir kurucu ve bir yaratıcıydı. Anadolu isyan ve ihtilal hareketlerinin ilk günlerinde, İstanbul hükümetinin ondan geri almak istediği paşalık rütbesini, nişanları ve ordu müfettişliği görevini üstünden atarak askerlikten Mustafa hatta idam mahkumu bir Mustafa Kemal olduğu zamanlarda bile onda herhangi bir muvazenesizlik Sivas

⁹⁶ **Vatan**, 10 Kasım 1942.

kongrelerine riyaset ederken hareketlerinde bir tavır ve izi aramak boşunadır. O her zaman hakkıyla bir başkumandan hakkıyla bir milli başbuğ ve yakınla uzağı mükemmel gören bir devlet reisiydi.

Kurtardığı Türkiye'yi ve Türk Milleti'ni, medeni dünyada layık olduğu mevkiye isnad etmek ve Türk Cumhuriyeti'ni sarsılmaz temelleri üzerinde, her gün daha ziyade takviye etmek... Atatürk'ün amaç ve ülküsü işte buydu. Bu nedenle ona savaş değil içerde nizam ve asayiş, dışarıda barış lazımdı. Onun için Atatürk en çok güvendiği en dirayetli arkadaşı İsmet paşa aracılığıyla Lozan'da o zaman için millet ve memleket menfaatine azami şeyi elde ettikten sonra önce yakın ve uzak komşu devletlerle ve sonra bütün hükümetlerle zincirleme dostluklar kurmaya çalıştı. Türkiye Cumhuriyeti'ni Milletler Cemiyeti'nin çalışmalarına, Balkan ve Sadabad Paktları'na, tedricen bütün devletlerle samimi ve dostane münasebetler tesisine önem vermesi, basılı Türkiye etrafında, hatta Avrupa'da barışın muhafazasına çalışması hep bunun içindir. Türkiye'nin barışsever siyaseti, yalnız malum büyük inkılaplarımızın kökleşmelerine, demir yollarımızın yapılmasına sanayimizin kurulmasına, ziraat ve diğer alanlarda daha bir çok muvaffakiyetler husulüne temel olmakla kalmamış, bize boğazlarımızda tam hakimiyeti iade eden Montrö ile hayatımızı da kazandırmıştır.

Atatürk, vahi maksatlar ve yanlış siyasetler yüzünden Türk kanının muharebelerde dökülmesinin daima şiddetle aleyhinde bulunmuştur. Bir hava ve heves, bir vehim ve hayal için Türkiye halkını mahvetmek onun nefret ettiği bir şeydir. Hakiki mevkiimizi dünyanın vaziyetini tanımamaktaki gafletle, gafillere uymakla milletimizi sürüklediğimiz felaketler yetişir. Bile bile aynı faciayı devam ettiremeyiz. Atatürk'ün millete, ebediyen unutmayacağı en kesin ihtarı işte budur. Atatürk bir askerdir, bir generaldir ve hakkıyla bir başbuğdur.

Atatürk'ün hayattayken çalışmalarını büyük bir ilgiyle takip ettiği Türk Tarih Kurumu'nun çalışmaları 1942 yılının kasım ayında da devam eder. Bu gelişmeler basına şöyle yansır. "Türk Tarih Kurumu tarafından tertip edilen Üçüncü

Türk Tarih Kongresi bugün saat 10.05'ta Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi konferans salonunda toplanmıştır. Milli Şefimiz ve Cumhurbaşkanımız İsmet İnönü kongreyi yüksek huzurlarıyla şerefleştirmişler ve bütün çalışmaları, Büyük Millet Meclisi Başkanı Abdülhalik Renda, Başbakan Şükrü Saraçoğlu ve bakanlar ve komutanlarla birlikte hususi localarından takip buyurmuşlardır". Atatürk'ün ölümünden sonra ilk defa toplanan Tarih Kongresini Hasan Ali Yücel makalesinde şöyle betimler: "İstiklal Marşı dinlendikten sonra, Türk Tarih Kurumu Başkanı Sivas Mebusu Şemseddin Günaltay kürsüye gelmiş ve Atatürk'ün ölümünden sonra ilk toplantısını yapan Tarih Kongresi'ni büyük kurucusu Atatürk'ün aziz hatırasına saygı için ayakta durmaya davet etmiştir. Bundan sonra Türk Tarih Tezi'ni ve Türk Tarih Kurumu'nun çalışmalarını anlatan Atatürk'ün Türk Tarih davasıyla güttüğü amacı, onun iş ve fikir arkadaşı Milli Şef İnönü'nün dikkat ve ilgi ile bu davanın izlerinde yürüdüğünü belirten bir nutukla kongreyi açmış ve Türk Tarih Kurumu'nda vazife alıp da bugün fani hayattan ayrılmış olan eski başkan ve üyeleri rahmetle anarak sözlerine son vermiştir"⁹⁷.

Vatan Gazetesi yazarı Hüsamettin Üsel'in bir Bulgar Milletvekili'nin Atatürk'ün ölümü dolayısıyla düşündüklerini aktardığı makalesi dikkat çekicidir.

"Onu tanıyan bir Bulgar mebusunun onun ölümünü işittiği zaman samimi duygusunu belirtmek üzere söylediği "Atatürk öldükten sonra artık bu dünyanın tadı kalmamıştır" cümlesi daima kulaklarımda çınlar. Dünyada hiçbir lidere bu derece içten gelen matem tezahürleri yapılmıştır"⁹⁸.

Eski Başbakan Celal Bayar'ın anıları Vatan Gazetesi'nde yayımlanır. Anılarında Bayar'ın Atatürk'ün Mussolini hakkındaki düşüncelerini yazdığı şu cümleleri çarpıcıdır.

⁹⁷ **Vatan**, 10 Kasım 1942.

⁹⁸ **Vatan**, 10 Kasım 1943.

“Atatürk benim de hazır bulunduğum Meclis’te Mussolini için: ‘İnsanlığa karşı suçlar işlemiştir. Jandarmaların tutup adalete teslim etmeleri icap eden bir suçludur’ sözünü söylemiştir. Mussolini’nin cicili bicili asker elbiseleriyle ortalıkta dolaşmasını Atatürk hoş görmezdi ve şöyle derdi:’ bu adam asker değildir, süslü uniformalar giyip ortaya çıkması aktörlüktür. Asker rolüne çıkmış aktöre benziyor demiştir”⁹⁹.

Atatürk’ün ölüm yıldönümleri, dış basında da yankı bulmuştur. Gazeteler, Atatürk ile ilgili haberlere geniş yer vererek, Ata’nın ülkemizde yapmış olduğu devrimi örnek aldıklarını gösteren yazılar yayımlamışlardır.

Fransa’da Rena Marehand tarafından yazılan bir makale örnek gösterilebilir: “Türk topraklarına ayak bastığım günden beri her lahza, her an kendimi onun karşısında hissettim. Onun dehası gerçekte bizim milli dehamızdır. Hemen her Mecliste onun adı anılıyor, ismi herkesin ağzında dolaşıyor. En basit bir köyde dahi resmiyle kendisini size hatırlatmadığı bir tek kulüp bulunmuyor. Ve genellikle köylü, onun resmini bir çeşit tılsım gibi cebinde taşıyor. Daima çok sade, çok açık konuşuyor ve genellikle veciz bir cümleyle umumiyetle farkı olamadığınız bir iç manayı ifadeleştiriyor. Düşüncesi daima bir faaliyet halindedir. Zira onun için dinlemek, okudukları üzerinde veya cereyan eden olaylar üzerinde düşünmekten ibarettir. Denilebilir ki o, sürekli hareket halinde olan bir kuvvettir. Faraziye onca lüzumlu bir eğlencedir. George Kerr onun için:

İşte asrımızın adamı, demişti¹⁰⁰.

Lenin’i iş başında görmüş olan Sovyet Elçiliği Müsteşarı Potemkin de:

-Bir millet üzerinde, cazibesinden bu derece kurtulunmaz bir tesir yapabilmiş bir kimse daha görmedim itirafında bulunmuştu. Gerçekten, çok ender rastlanan bir mizacıyla gerek askeri gerekse siyasi bir dehaya sahip olan Mustafa

⁹⁹ **Vatan**, 10 Kasım 1942.

¹⁰⁰ Makalenin içeriği için bkz. **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1945, s.5.

Kemal devrimizin hakim şahsiyetidir. Nitekim onun milleti üzerinde ancak şahsen görmekle takdir edebileceğiniz nüfuz ve tesiri, Türkiye Cumhuriyeti'nin hudutlarını aşarak uzaklara, bütün dünya üzerine huzmeler göndermektedir. En beklemediğiniz bir yerde bunun kanıtlarıyla karşılaşabiliriz"¹⁰¹.

Dünya basınında, oldukça yer bulan Atatürk'ün ölüm yıldönümlerine ülkelerin getirdikleri yorumlar ilginçtir. Öyle ki: Atatürk'ü yapmış olduğu yenilikler, getirmiş olduğu reformlarla, Rusya Lideri Büyük Petro ile karşılaştırarak yorum yapan yazarlara rastlanır. Bu düşüncelerden bir kesit alınırsa;

“Son yıllar içinde Türkiye tarihini Mustafa Kemal'in şahsiyeti dolduruyor. 1919 mayısında Sultan'ın ve Babıali'nin utanç verici hareketlerine karşı vicdanen isyan ederek İstanbul'dan ayrılıp Osmanlı imparatorluğu yerini alacak milli bir Türk hükümeti yaratmak amacıyla Samsun'a ayak bastığı günden beri kazanılan askeri zaferler, başarılar, siyasi inkılap ve bunu takip eden sosyal yenilikler hep onun eseridir. Her sahada ve en müşkül durumlarda takip edilecek yolu çizmiş, tatbik edilecek usulleri tayin etmiş ve bunların yürürlüğe konmasını sağlamış olan daima O'dur. Meclisin üstünde ve dışında, millete gereken hamleyi aşlamaya devam eden de yalnız O'dur. O, söz değil iş adamıdır, bir kütle önderidir. Esasen o, savaş cephelerinde böyle bir kumandandı; devlet başında da aynı şekilde hareket etmek istiyor. Mustafa Kemal'in nutuklarında şatafatlı cümlelere rastlanmaz: Halk diline uygun sade lisanı, herkes tarafından kolaylıkla anlaşılır. O bir tek fikre kendini adanmıştır: Medeniyet... Mustafa Kemal yenilik ve inkılaplarına başladığında şiddetli bir ziddiyet İslam ve doğu medeniyetini daha o zamandan laik fikirlerle meşbu, batı kültürünü özlemiş bir Türkiye ile çalıştırıyordu. Birincinin kafası, gönlü Asya'ya, ikincinin ise Avrupa'ya çevrilmişti. Bu bakımdan Türkiye'nin bugünkü durumu ile büyük Petro Rusya'sındaki durum arasında bariz benzerlikler bulmak mümkündür. Bu iki ayrı devirde, iki ayrı memlekette inkılap ruhunu temsil eden iki adamın, Büyük Petro ile Mustafa Kemal'in ananeye, batıl itikatlara, taassuba karşı savaşmış olduklarını göz önünde tutarsak, bu benzerlik daha göz alıcı olur.

¹⁰¹ Cumhuriyet, 10 Kasım 1945.

Rusya tarihine dair herhangi bir eseri okuyunuz, göreceksiniz ki 16. asırda, Raspotin'in cediti sihirbazlardan ilham alan Moskovalılar her türlü yenilik , en basit en mantıki devrim karşısında ayak diremişlerdi. Böylece Petro fenne hukuka, ziraata, sanayiye velhasıl hemen her bahse ait kitapların tercümesi için adeta bir tercüme fabrikası kurabilmiş bütün Rus kanunlarını Avrupa örneklerine göre yeniledi. Moskova'da Asya usulü uzun entari giyilmesini menetti, mabeynindeki erkeklerin ustura kullanmasını emretti, takvimi değiştirdi. Yazının Slav harflerini tadil ederek kolaylaştırdı. Kısacası Genç Çar, memleketini felce uğratan barbarlık ve cehalet çıbanlarını koparıp atmamak suretiyle zorla Rusya'ya akliselimin ve mantığın gerektirdiği temiz havayı, teneffüs ettirmiş memlekete yeni bir sosyal hayat getirmiştir.

Şimdi de Mustafa Kemal'in memleketini düşkün durumundan kalkındırmaya koyulduğu sırada Türkiye'nin ne halde olduğunu gözden geçirelim. Bu devirde halkın en iptidai ve en geri kısmı hala eski manasız usullerden bir türlü vazgeçemiyor, bu yüzden her türlü medeniyet hamlelerine karşı koyuyor, ilerleme yolundaki her teşebbüsü kırıyor. O sıralarda, halifeliğin ilgisinde şapkanın kabulünde olduğu gibi bir ay geçmiyordu ki feodal şeyhler, imam kılıklı dilenciler, üfürükçüler, falcılar, her kalıptan dervişler İslamlık adına batı tarzı yeniliklere karşı ayaklanmış olmasınlar. Bunlar, modern fennin müspet düşüncesini reddederek, 20. acı asrın ortasında hala sihirbazlıktan, hokkabazlıktan, en kötü batıl itikatlardan bir nebze fedakarlık etmek istemiyorlardı. Bu adamlar, memlekete modern ve makul bir temel sağlamak yolunda attığı inkılapçı her adımdan dolayı Mustafa Kemal'e karşı dış biliyorlar, batı usulü elbiseler giymesini, şapkayı kabul etmesini, 13 asırlık eski kanunları yenilenmesini, sivil bir devlet kurmasını, evlenmeyi, karşılıklı anlaşma esasına bağlamasını, boşanmayı kanunileştirmesini, fazla karı almayı menetmek suretiyle bir darbede haremi ortadan kaldırmasını, kadınların serbestçe erkeklerin meclislerine girmelerine müsaade etmesini, Arap harfleri yerine Latin harflerini kabul etmesini, Kuran-ı tercüme ettirmesini, metrik ölçü usulünü, Gregoryen takvimi kabul etmesini, mülkiyet esaslarını modern usullere göre değiştirmesini, bir kadastro teşkilatı kurmasını feodalitenin son izlerini de ortadan kaldırmasını, memleketini

uyuşukluk ve tembellikten kurtarmasını hep birer kabahat sayıyorlardı. Büyük Petro gibi Mustafa Kemal de böylece, kısmen cehalet ve taassubun hüküm sürdüğü bir cemiyetle karşılaşmış ve bu cemiyeti batı fikirlerinde ilham alarak ıslah etmiştir.

Modern Rusya'nın gerçek kurucusu Büyük Çar gibi, o da örf adeti mantıktan, dini siyasetten, dünyeviye uhreviden ayırmaya muvaffak olmuştur. Böylelikle Mustafa Kemal'in eliyle uyuşturuca din bağlarından kurtulan yeni Türkiye, Avrupayı bir devlet olabilmıştır. Herhalde şu yıllarda Türkiye, tarihinin en hayret verici devresini yaşamıştır. Bütün dünyanın kendisini yıkılmak üzere can çekişir zannettiği bir sırada Türkiye birden bire, adeta insanlık üstünde bir gayretle doğrulup tekrar hareket başlamıştır. Bu hadise o derece beklenmedik bir olay olmuştur ki her halde gelecek nesillerin de alakasını çekecektir. Zira, bu hadise, Türk'ü değiştirmeye gayret göstermeye kabiliyetsiz olarak belirten iddiaları kökünden çürütmüştür. Memlekette başarılan değişiklikler sadece basit şekil ve görünüş değişikliklerinden ibaret olmamıştır; yıkılan sadece sultanlık ve halifelik değildir, yıkılan köhne şarktır¹⁰².

Atatürk'ün acısı yıllar geçtikçe artık yavaş yavaş yüreklere oturuyor ve insanlar artık onu yüce bir hayal gibi içlerinde hissediyordur. Hani anelerimizin, ninelerimizin bir lafı var; ateş yüreği kırk gün dağlar, otuz dokuzu söner ama biri yürekte mahşere kadar yanar. Türk Halkı da artık bu durumdadır, artık diğer kuşaklara Atatürk anlatılıyordur canlı şahitlerden...

Yazılı basında İsmet İnönü'ye atfedilen övgü dolu yazılar Atatürk'ü anma törenleri'nin ertesi günlerinde yayımlanıyor, İsmet İnönü'nün cumhurbaşkanı oluşu her sene kutlanmaktadır. Bu kutlama, manşetlere "Mesut Bir Yıldönümü" başlığıyla yansıyor, hatta bu manşetler bazı yıllar anma törenleri ile ilgili haber veren "Yurtta Matem" manşetlerinden de büyük puntolarla yer verilmek suretiyle ele alınmaktadır. Sırf bu örnekler, İnönü'nün Atatürk'ün izini, güdümlü basın yoluyla silerek kendini

¹⁰² Makalenin aslı 'Mustapha Kemal ou VOrient marce 1929 (İsviçre)' olup, Türkçe metni için bkz. **Cumhuriyet**, 10 Kasım 1945.

ön plana çıkarma yarışına girdiğine, Türk Milleti'ne kendisinin Atatürk'ten sonra bir vazgeçilmez, en az Atatürk kadar büyük bir lider olarak algılatmak istediğine somut kanıt olarak gösterilebilir. Başka bir deyişle İnönü, "İkinci Bir Atatürk" olmak istemiştir.

11 Kasım 1943

12 Kasım 1940

11 Kasım 1943

11 Kasım 1944

Anma törenlerinde dikkat çekilmesi gereken bir başka husus da şudur ki özellikle basında İnönü ile Atatürk birliktelikleri ve aynı ortak geçmişi yaşamış oldukları vurgulanmak istenir: “ İsmet İnönü mütarekenin o karanlık günlerinde Atatürk ile beraber aynı ıstırapları çekmiş; onunla beraber aynı ümitler ve aynı emellerle milli mücadeleye atılmış; bu mücadelenin bütün güçlüklerini onunla beraber yenmiş; Kurtuluş Savaşı'nın savaş meydanlarında onunla beraber yan yana dövüşmüş kararsız günlerin acı tatlı anlarını onunla beraber yaşamıştı. Atatürk ile İnönü Zaferi'nin zevkini ve heyecanını da beraber tatmışlar; Sakarya ve Dumlupınar gibi Lozan'ı da barışı da beraber kazanmışlar; Kurtuluş Savaşı'ndan sonra, inkılap savaşında da onları yine yan yana görüyoruz. Onlar cumhuriyeti beraber düşünmüşler ve beraber kurmuşlardır. İnkılap'ın zaferinde sonra memleketi ve milleti maddeten ve manen yükseltmek ilerletmek yolunda da onları yine ele ele vermiş görüyoruz. Her zaman söylediğim bir sözü tekrarlıyorum: Atatürk düşünen kafa, İsmet İnönü başaran kol olmuştur. Bu iki büyük Türk mükemmel anlaşmış bir serdarla bir kurmay başkanı gibi daima birbirlerini tamamlamışlardır.

Bana öyle geliyor ki İnönü olmasaydı. Atatürk'ün büyük eseri bu kadar tamam bu derece muhteşem olmayacaktı. Sanki Allah bu iki büyük adamı aynı işi beraber başarsınlar aynı eseri birlikte yapsınlar diye aynı nesli içinde yaratmıştır. Mukadderat,onları bu milletin en felaketli bir devrinde bir araya getirmiştir”¹⁰³.

10 Kasımlarda ve bu günleri takip eden günlerde Türk yazar ve şairleri, Atatürk'ü anlatan,O'nu betimleyen, O'nun farklı yönlerini dile getiren yakın inceleme eserleri meydana getirmiş ve halkı basın yoluyla aydınlatmıştır.Bunlara bir örnek vermek gerekirse yazar İsmail Sevük 1946 yılında, Atatürk'ün diğer liderlerle kıyaslamasını yapmıştır. Sevük ,yazısında tarihte yaşamış ve adını tarihe yazdırmış bir çok liderden bahsetmekte, fakat şu sözler sanırım yazısını özetleyen can damarını oluşturmaktadır.: “Cihan elbet cihanı kucaklamak isteyenlerin üstüne yıkılacaktır.”

¹⁰³ Cumhuriyet, 10 Kasım 1946.

Sevük, bu saptamasıyla, Atatürk'ün Türk Milleti'ne bıraktığı değerlerin; yalnız Türk Milleti'nin huzuru için, özgürlüğü için olduğu, Atatürk'ün tarihteki diğer liderler gibi şahsi hırslarının kurbanı olmadığını altını çizmektedir.

Sevük yazısına şöyle devam etmektedir: “Milattan önce beşinci asırda; Perikles hem kumandan, hem hatip, hem de candan demokrat, Yunanlılar gibi ele avuca sığmaz afacan bir millete kırk yıl hükmetti. Onun bu kırk yılına tarih “Perikles Asrı” der. Bu asır Yunan Medeniyeti'nin “Altın Devri”dir. Bir gün evine giderken arkasından bir Atinalı boyuna “Kahrol” diye ona lanet edip duruyordu. Perikles dönüp sordu: “Ne kabahatim var da böyle söylüyorsun?” Atinalı cevap verdi: “Senin methinden bıktım Perikles, niye hiçbir noksanın yok diye kızıyorum!” Perikles tastamam bir üstün adamdı. Büyük İskender pek genç yaşında ordusunu arkasına takıp Çanakkale Boğazı'nı geçince bütün hazinesi askerlerine dağıttı. “Sana ne kaldı?” diyene “Ümit” dedi. O, yalnız cihangir olduğu için değil; bunu söylediği için büyüktür. Cihangirliğinden bir şey kalmadı. Fakat o tek kelime beş asrın ezelden yarımı ebedine doğru aşınmaz bir mücevher halinde parlayıp duruyor.

Yeryüzünde en çok cenk yapıp hepsinden zaferle çıktığı için Atatürk'ün kumandanlık bakımından, en çok hayran olduğu Timur, yalnız zaferlerinin mahiyet ve adedi yüzünden değil, fethettiği yerlerin genişliği itibarıyla de İskender'den daha cihangirdi. Fakat İskender gibi onun imparatorluğu da ölümüyle beraber parçalandı. Halbuki İskender'in generallerinden Batlamyüs'ün İskenderiye de kurduğu devletle Timur'un torunlarından Babür Şah'ın Hindistan'da kurduğu imparatorluk asırlara uzanabildiği için ikisi de cihandar oldu.

Atatürk cihandardı. Bundan tam üç yıl önce, Büyük Millet Meclisi'nin gece geç vakitlere kadar süren, gerçekten tarihi bir gizli içtimasında savaş tehlikesinin önlenmesi vesile yapılarak, “Bugünün İlhamları” başlığı altında, Cumhuriyet'in 21 Kasım 1943 tarihli nüshasında çıkan yazımızda Hitler'in cihangirlikle cihandarlığı

ayıramayışı şöyle ifade edilmişti: “Almanya’nın Şefi ,Alman Milleti’nin cihandarlık çevresinde kalsaydı. Büyük bir dev olurdu. Fakat o cihandarlığı cihangirliğe götürdü. Bu, milli ideali şahsi ideale götürmüştür. Danzig’e kadar milletin yalnız şefi değil sembolü olan bugün milletiyle beraber büyük bir çıkmazda bulunuyor. Aynı yazıda Mussolini için de şöyle denmişti: İtalya’nın Faşist Şefi, devrini bitiren Roma İmparatorluğu’nu hortlatmak istediği için emelinin enkazı altında eziliyor, İtalya, Roma’nın yalnız coğrafyasıydı, tarihi değildi. Biz Mussolini’ye şükran abidesi diksek yaraşır. Eğer o yalnız İtalya kalsaydı vatanımızın böğründe daimi bir tehlike kalacaktı. Akıbeti öküze imrenen kurbağanın akıbetidir. Atatürk’ün hem devlet kurucusu, hem kütle ruhunu kavrayışı, hem de hatta kumandan oluşu gibi eşsiz meziyetleri nedeniyle yeryüzündeki insanların en büyük olarak gördüğü adam “Muhammed”di.Büyük İngiliz Mütefekkeri Carlyl’ın “Kahramanlar” isimli eserine peygamber olarak tek aldığı adam. Bütün peygamberler hep masallara ve rivayetlere gömülü olduğu halde tarihin aydınlığı içinde apaçık görünen tek peygamber dediği adam Muhammet öldüğü zaman Ömer şaşkınlıktan kılıcını çekerek “Peygambere kim öldü derse başını uçururum” diyecek kadar deliye dönmüştü. Halbuki Ebubekir, “Muhammet’e tapanlar bilsinler ki Muhammed öldü, Allaha tapanlar unutmasın ki Allah bakidir” dedi. Atatürk yalnız şef değil, şeften de üstün bir şeydi. Üç yıl önce, 1943 Kasımında, yine böyle onun yıldönümü nedeniyle yazılan yazıda şöyle demiştim; “Atatürk, bizim yalnız şefimiz değil, Atamızdı.”

Ona Atatürk unvanını ölümünden ancak beş yıl evvel verdiğimiz halde o unvan hepimize neden onun bütün ömrünce verilmiş gibi göründü? Çünkü Türk’ün Atası olmak ona, ağaca yeşil, kuşa kanatlı, ve ateşe yakan der gibi doğal gelmişti de ondan. Türk’ün Atalığı O’na unvan olmadı, O’nun ifadesi oldu. Gerçek şefler milletlerinin ideali içinde kalırlar. Milli ideali şahsi idealine götürmek isteyen büyük hırslar kendileriyle beraber milletlerini de hüsrana attılar. Tarih, malum. Geçmişteki olayların ilmidir. Fakat tarihin büyüsü ölüp gitmiş sanılan maziye diriltmesindeyse kudreti de istikbali aydınlatmasından doğuyor. İskender’inden Timur’una, Atilla’sından Cengiz’ine, Napolyon’undan Hitler’ine kadar cihan hiçbir cihangire

ram olmadı. Bundan sonra da cihan, elbet cihanı kucaklamak isteyenlerin üstüne yıkılacaktır.

Anma törenleri dış basında da çeşitli yorumlar ve yazılarla yankı bulmuştur. Bunlardan 1943 yılında Romanya'nın en tirajlı gazetesi olan "Universul" Gazetesi'nde Atatürk'ün ölüm yıldönümü nedeniyle yayımlanan "Ebedi Şef" başlıklı yazıdan şu kısımlar dikkat çekicidir: "Türklerin kalbinde ve Türk tarihinde bugünün büyük önemi vardır. Türk Milleti, ölçsüz bir muhabbetle sevdiği Büyük Atası'nı beş sene evvel bugün kaybetmiştir. Atatürk kendisini yakından tanımış ve faaliyetini takip etmiş olana yabancıların ve kendileriyle samimi ve dürüst bir dostluk tesis etmiş olduğu milletlerin hatırasında esreleriyle yaşamaktadır. Türk Milleti'nin nazarında O, ölmemiştir. Bu yaşlı yıldönümünde 18 milyon Türk, O'nun eski arkadaşının etrafında büyük bağlılıkla sınıksız birleşmiştir. Atatürk'ün yerine geçen bu eski arkadaş, beş seneden beri akıllı, ihtiyatlı ve maharetli politikasıyla memleketini savaşın alevlerinden ve ıstıraplarından kurtarmak mucizesini göstermiştir. Bu yaş gününde 18 milyon Türk başlarında Lozan kahramanı olduğu halde ışıklı bir ufka güven ve gururla bakıyor. Bu ufukta Ebedi Şef'in hayali canlı bir timsal gibi yükselmektedir.

Atatürk'ün ölümünün beşinci yıldönümü nedeniyle Bükreş Elçiliğinde bir tören yapılmıştır. Türk kolonisi ve Türk dostları kabul salonunu daha sekiz buçukta tamamıyla doldurmuş bulunuyordu. Atatürk'ün salonda ocağın üstüne konmuş bulunan gayet muvaffak bir yağlıboya tablosu oturuma başkanlık ediyordu. Büyük adamın beş yıl önce bugün hayata gözlerini yumduğu saat, dokuzu beş geç, Büyükelçi Hamdullah Suphi Tanrıöver hazır bulunanları, O'nun aziz hatırasına hürmeten beş dakika ayakta susmaya davet etti ve bu sükutu takiben en parlak hitabelerinden birini yaparak, daha hayatta iken efsaneye, tarihe karışmış olan Atatürk'ün, en yakınlarından biri bulunmuş olmak sıfatıyla, hayatını, icraatını, inanışını, harici ve dahili düşmanlara karşı hangi şartlar içinde nasıl muvaffak olduğunu anlattı. Hitabesine yaşadığı hatıraları ekledi. Tanrıöver konuşmasında

“Büyük Asker, Büyük Şef, Büyük Devlet Adamı, bu Büyük Teşkilatçıyı hepimiz duyuyorsunuz, ben de duyuyorum. İçimizde, gün geçtikçe daha fazla yer tutuyor. Her gün onu biraz daha iyi anlamak için nasıl mesafe lazımsa, büyük adamları daha iyi anlamak için de aramıza zaman girmelidir. O, bize emniyet içinde bir vatan bıraktı. Bize O’nu, ümitle dolu bir başlangıç haline koydu. Kanlı bir yenilgiden, şerefli bir muzafferiyet çıkardı. Bunun için O’na bağlılığımız hayatta bizimle, toprakta kemiklerimizle beraber devam edecektir. Bu bağlılığı nesillerden nesillere bildiklerimizi, gördüklerimizi anlatarak aktaracağız”¹⁰⁴.

Washington Ayan Meclisi Dışişleri Komisyonu üyelerinden ve Demokrat kesimi Lideri M.Alben W.Barkley de, Kemal Atatürk’ün ölümünün 5. yıldönümü nedeniyle şu beyanatta bulunmuştur: “Devrimizin büyük bir askeri ve hakiki büyük devlet adamlarından biri olan Kemal Atatürk’e bugün bir tazim borcu ödemek bir şereftir. Her Türk, Ebedi Şefinde, kendi memleket ruhunun ifadesiyle yüksek mukadderatının tecelli edeceği hakkında vermiş olduğu vaadinde bulunuyordu. Atatürk’ün idaresi altında; Türkiye ölmüşken tekrar dirildi ve yüksek kudretli bir mevkiye çıktı. Türkiye’yi sulhsever bir dünyada kuvvetli ve müstakil kılmak amacını güden Atatürk, memleketinin içtimai, mali, ticari ve sınai hayatını teşkilatlandırmaya başlayarak hayret verici sonuçlar elde etmiştir.

Yapılan ıslahat, Türkiye’yi kelimenin tam anlamıyla bir batı memleketi haline koymuştur. Memleketinin ordusunu kuvvetlendirmek suretiyle, Atatürk Türkiye’ye güven hissini telkin etmiş ve kanunsuz memleketlerin tecavüz etmek hususundaki cesaretlerini kırmıştır. Atatürk zamanında, Türkiye Cumhuriyeti karayolları ve demiryollarının inşası ve modern sanayinin kurulmasıyla iktisadi bakımdan büyük terakkiler yapmıştır. Aynı zamanda tamamıyla değişen Ankara, ismine layık büyük bir devlet merkezi olmuştur.

¹⁰⁴ **Vatan**, 12 Kasım 1943.

Bu büyük Türk vatanseverinin ölümünün yıldönümü nedeniyle canlanmış Türk Milleti'ne bütün kalbimizle müreffeh, şanlı ve parlak bir gelecek temenni ederiz”¹⁰⁵.

¹⁰⁵ **Cumhuriyet**, 12 Kasım 1942.

III- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ VE ANMA TÖRENLERİNDE İSMET PAŞA

A- ATATÜRK VE İSMET PAŞA ARASINDAKİ YAKIN İLİŞKİNİN OLUŞUMU VE AYRILIK

Cumhuriyet tarihinin en ilgi çekici konularından birisi de Atatürk ile İnönü arasında Atatürk'ün ölümünden önce ortaya çıkan çatışma ve bunun sonucunda ortaya çıkan ayrılıktır. Sonraki dönemlerde bu konu üzerinde pek çok polemik yapılmış, hatta, kimileri tarafından bu, bulunduğu siyasal görüş açısından değerlendirilmiş ve O'na ilişkin kasıtlı yorumlar yapılmıştır.

Bu ayrılığın ve su yüzüne çıkan ayrılığın gerçek nedenleri nelerdir? Buna ilişkin, ipuçları hakkında neler söylenebilir? Bu ayrılık yada çatışma denilen süreç, Atatürk'ün ölümünden sonra ne biçimde sürmüş yada İnönü'nün tavır ve eylemlerinde ortaya çıkmıştır? Bu konuların, olabildiğince aydınlatılabilmesi; kimi zaman resimlere, kimi zaman söylemlere, kimi zaman da somut uygulamalara dayanan olgulara bakarak, buna ilişkin kestirmeler yapılması, yakın dönem siyasi tarihin bir yönüne önemli bir açılım katmak adına gereklidir.

1- Atatürk ve İsmet Paşa'nın İlk Tanışmalarından Sonra Aralarındaki Yakınlaşma ve Oluşan Ortak Güven

Atatürk İnönü ilişkilerinin temeli, harp akademisi yıllarına kadar dayanır. Akademi yıllarından sonra ordu yaşamının değişik dönemlerinde bazı görevlerde birlikte çalıştıkları ve ilişkilerinin sürdüğü bilinir.

Yakın çalışma arkadaşlıkları, kurtuluş savaşı yıllarına da rastlar. Bu dönemde Mustafa Kemal Atatürk Meclis Başkanı iken İnönü’de Meclis üyeliği, Batı Cephesi Komutanlığı, ve sonrada Dışişleri Bakanlığı görevlerinde bulunur.

Cumhuriyet’in ilanı akabinde Atatürk Cumhurbaşkanı olduğunda İnönü’de Başbakanlığa getirilir. Uzun yıllar sürecek siyasal işbirliği böylece başlamış olur. İnönü cumhuriyetin ilanından itibaren neredeyse dört aylık Fethi Okyar Hükümeti dışında, 1937 yılının Eylül ayına dek kesintisiz olarak başbakanlık yapmıştır. Bu yakın çalışma arkadaşlığı esnasında gerek, günlük siyasi olaylar, dış politika konuları veya parti-hükümet sorunları da dahil olmak üzere her zaman aynı fikir, görüş yada uygulama yanlısı olmazlar.

2- Nyon Anlaşması Konusunda Ayrılıklar

İki Dünya Savaşı arasındaki dönem, Avrupa’da Versay Antlaşması’nın oluşturduğu statükoyu korumaya çalışan İngiltere ile Fransa’nın öncülüğündeki anti-revizyonist devletler grubu ile Versay Anlaşması’nın değiştirilmesini amaçlayan ve Almanya ile İtalya’nın öncülük ettiği devletler grubu arasındaki siyasal diplomatik ekonomik kültürle-ideolojik ve nihayet askeri mücadele tarihidir.

Genel olarak bakıldığında, 1930’lu yılların sonuna doğru, Avrupa devletlerinin siyasi ve askeri yönden gruplaştığı bir savaş öncesi ortamında, Türkiye, gittikçe hızlanan bir tempoda Batılı devletlere, İngiltere ile Fransa’ya yaklaşıyor; bu yakınlaşma oranında ve ölçüsünde de Türk-Sovyet ilişkileri gölgelenir. Atatürk Türkiye’sinin İngiltere ve Fransa’ya yakınlaşmasının ana nedenlerinde biri, İtalya’nın Akdeniz’deki yayılmacı ve saldırgan politikasıdır.

Atatürk hayata gözlerini yumarken, Avrupa önemli çalkantılar içerisinde ve yeni bir savaşın eşiğindedir. Atatürk gelecek yıllardaki dış politika gelişmelerini önceden görmüş ve politika adamlarını daha 1935’de şu şekilde uyarmıştır: “Avrupa devlet adamları, başlıca itilaf mevzu olan mühim siyasi meseleleri, her türlü milli egoizmalardan uzak ve yalnız umumin nef’ine olarak, son bir gayret ve tam bir hüsnü niyetle ele almazlarsa, korkarım ki felaketin önü alınmayacaktır. Zira, Avrupa meseleleri İngiltere, Fransa ve Almanya arasındaki ihtilaflar meselesi olmaktan artık çıkmıştır. Bugün, Avrupa’nın şarkında bütün medeniyeti ve hatta bütün beşeriyeti tehdit eden yeni bir kuvvet belirmiştir. Bütün maddi ve manevi imkanlarını top yekün bir şekilde cihan ihtilali gayesi uğruna seferber eden bu korkunç kuvvet üstelik Avrupalılar ve Amerikalılarca henüz malum olmaya yepyeni vasi metotlar tatbik etmekte ve rakiplerinin en küçük hatalarından bile mükemmel istifade etmesini bilmektedir. Avrupa’da vuku bulacak bir harbin başlıca galibi ne İngiltere, ne Fransa ne de Almanya’dır. Sadece Bolşevizm’dir. Rusya’nın yakın komşusu ve bu memleketle en çok harp etmiş bir millet olarak biz Türkler orada da cereyan eden hadiseleri yakından takip ediyor ve tehlikeyi bütün çıplaklığı ile görüyoruz. Uyanan şark milletlerinin zihniyetlerini mükemmelen istismar eden, onların milli ihtisarlarını okşayan ve kütleyi tahrik etmesini bilen Bolşevikler, yalnız Avrupa’yı değil, bütün Asya’yı tehdit eden başlıca kuvvet halini almışlardır”¹⁰⁶.

İnönü, dış politikada öncelikle 23 Kasım 1938 tarihinde, Atatürk’ün Cenaze Töreni’nin iki gün sonrasında İnönü ile Saraçoğlu Ankara’da Sovyet temsilcileri Terentiev ve Potemkin ile II.dünya Savaşı perspektifinde Türk Sovyet ilişkilerini görüşürler. Moskova Batum’da bir görüşme daha önerirse de bu görüşme Potemkin’in 28 Nisanda Ankara’ya gelişine dek gerçekleşmez. Aslında Sovyetler Birliği, 18 Nisanda Türkiye’ye bir ittifak antlaşması önerir ve Potemkin’in Türkiye’ye gelişi de bu öneri ile ilgilidir¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Enver Ziya Karal, **Atatürk’ten Düşünceler**, Ankara, 1946, s.128.

¹⁰⁷ S. Bilge, **Türk Dış Politikası**, Gök yay., İzmir, 1969. s. 129-130.

Bu, Kurtuluş Savaşı'nı yaşayan Milli Şefin 30'lu yılların sonunda öncelikle Kurtuluş Savaşı'nda eski müttefik Rusya ile anlaşmaya çalışmak, onu yakın görmek, statükocu kişiliği nedeniyle dünya konjonktüründe yeni oluşan dünya dengelerindeki yerini, güvendiği eski müttefiki ile alma girişimi olarak nitelenebilir Bir diğer dış politika anlaşmazlığı Nyon meselesinde ortaya çıkar.

Nyon Antlaşması'na göre Akdeniz'de ticaret gemilerine saldıran denizaltılar, gerektiğinde imzacı devletlerin askeri operasyonları sonucunda batırılacaklardı. Atatürk bu antlaşmayı imzalamak istiyor, İnönü de bu antlaşmaya imza koymanın, İtalya ile bir savaş anlamına geldiğini söylüyordu¹⁰⁸. Bununla birlikte, Atatürk'ün İstanbul'dan, Ankara'daki hükümetin haberi olmadan Nyon'da bulunan Dönemin dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ile bağlantı kurması ve talimat vermesi İnönü'nün son derece hassas olduğu bir konuda zaten varolan tepkisini artırmış olmalıdır.

Atatürk Türkiye'nin bu sırada İngiltere ve Fransa ile yakınlaşması gerektiğini ve bunun için de Nyon Antlaşmasının önemli bir fırsat olduğunu savunurken, İnönü Batılı ülkelere yaklaşırken daha ihtiyatlı idi. Ancak saptanması gereken boyut, şu şekilde açıklanması gerekir: Atatürk, son yıllarda siyasi sorunlara ilgi duyar ve çözümünde itici güç olarak rol oynamak ister, ve daha etkin bir rol üstlenir, bu tutumu İnönü'nün başında bulunduğu, hükümete dışarıdan müdahalede bulunmasını gerektirmektedir ki İnönü'nün çok hassas olduğu bu konuda zaman zaman çok sert tepki göstermesine neden olmuştur. İnönü'nün yönetimi paylaşmama eğiliminin bu gerginleşmeyi doğurduğu sonucu kabul edilebilir. Bu kabul, aynı zamanda Atatürk'ün çevresinin de etkinliğinin artması demektir ki, İnönü, herhalde bunu kabul edememiş olsa gerek.

¹⁰⁸ Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam**, s. 507-509, Atay , Çankaya, s. 495.

3- İlk Ayrılık: Atatürk-İnönü Kavgası

Atatürk zaman zaman bakanlardan bir veya birkaçının değişmesini ister. Ve bu kararlarını Dolmabahçe Sarayında sofrasında alır. Ve bunu telgrafla İnönü'ye bildirir. İnönü bu tür davranışları hükümete dışarıdan müdahale olarak algılar.

İnönü anılarında bu konuda şunları belirtir:

“Evvelce de Atatürk ile hükümet başkanı olarak beni müteessir eden bir olay cereyan etmişti. Atatürk vekillere sert muamele yapacak. Atatürk'ten bilhassa rica ettiğim, vekillerden hangisini istemiyorsa, itimadı yoksa söylesin, vekile söyleriz, hiç kimse kendi itimadına mahzar olmadığı halde vekalette kalmak arzusunda değildir. Emin olsun bundan, bunu değiştirmek mümkündür. Yapmasın bunu. Bunu rica ettim kendisinden. Bu nokta üzerinde son derece kırılıyorum. Toplanıyoruz. Herhangi bir vekili istifaya mecbur etmek için, sert muamele yapmak onun için çok ağır bir muamele oluyor. Hükmet olarak, başvekil olarak benim için de çok üzüntü verici bir hadise oluyor”¹⁰⁹.

Falih Rıfki Atay ayrılış öncesinde siyasi durumu şöyle betimler:“Daha ilk günlerden İnönü aleyhine dedikodular ve tahrikler olmuştur. Atatürk şahsi müdahalesini gerektirecek meseleler olmazsa dinler geçer fakat başvekil aleyhine bir latife bile etmezdi. sofrasında en çok saygı gösterdiği ve en çok nazını çektiği şahsiyet de İnönü idi”¹¹⁰.

Bizzat İnönü Atatürk ilişkilerinin gerginleşmesinde ve soğumasında Atatürk'ün ilerleyen hastalığının büyük rolü olduğu kanısındadır.

¹⁰⁹ İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, Bilgi Yay., İstanbul, 1992, s. 289.

¹¹⁰ Falih Rıfki Atay, **Çankaya**, s.493. Aynı konuda bir başka yorum için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam Cilt-I**.

İlginç olan nokta, İnönü'nün günlüğünde bu gözlemlerin daha o günlerde geçirmiş olmasıdır.

“Son seneleri Atatürk'ün çok zor olmuştu. Gece alkol tesiri ile alınan teşebbüsleri ertesi gün daima iptal etmek bir eski adetimiz idi. Hele nihayete doğru (1936-37 vuzuh ile hatırladığım seneler) gece arzu veya teşebbüs ettiği bir işi ertesi gün tamamen sakin ve tamam iken de iltizam takip etmeye başladı. Sıhhatinde ve alkolün tesiratında bu tebeddülü fark ettiğim andan itibaren korkum çok arttı.

Son seneler hükümet azasının ayrı ayrı kendisine çok bağlı olmasını düşünüyordu. Bunun için iptidai usuller kullanmak istedi”¹¹¹.

İnönü anılarında da Atatürk'ün hastalığının yol açtığı sorunları vurguluyor:

1936-37'lerde ben nasıl yorgun, artık geçinmekte güçlük çekilen bir adam haline gelmişsem, Atatürk'ün de sıhhatinde başlayan bozukluklarla sükunetini kolaylıkla kaybeder hale gelmiş olduğu kanaatindeyim. Atatürk'ün son anlarında beraber bulunmadım. Ama işittiğime ve tahmin ettiğime göre, son ana kadar melekatinı muhafaza etmiştir. İnsanlar melekatinı muhafaza edebilir. Bununla beraber hasta bir insanın bir tartışmada sükuneti daima müteesir olur. Hasta vücut tartışmalarda, muhakemelerde daima bir yorgunluk ve az tahammül göstermek istidadındadır. Muhtelif meselelerde çekişmelerde bunları, benim üzerimde bir yorgunluk devri saymak kabil olduğu gibi, Atatürk üzerinde de bir hastalık devri, başlamış olan hastalıkların sinirler üzerindeki yorgunluk devri, saymak mümkündür¹¹².

¹¹¹ İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, Bilgi yay., İstanbul, 1992, s. 289.

¹¹² İsmet İnönü, **Hatıralar**, Bilgi yay., İstanbul, s. 289.

Abdi İpekçi'nin "Atatürk ile aranızın açılmasında etrafındakilerin telkinlerimi etkili olmuştur" şeklindeki sorusunu İnönü şöyle yanıtlıyor: "Şimdi mühim mesele budur; bakın bir hatıramı anlatayım. İçeride karışıklıkların olduğu birtakım ciddi meselelerin belirdiği bir sırada idi. Atatürk ile oturmuş vaziyeti mütaala ediyorduk. Birden bana şunları söyledi: "Rejim aleyhtarları'nın bir tek ümitleri vardır, bir tek ümitleri kalmıştır. Aramızda çıkacak ihtilaf içeride, dışarıda ümit buna bağlanmıştır. Hatırında olsun bu". İşte ondan sonra herkes her vesile ile söylerdi. Bunlar hiç tesir etmezdi Atatürk'e, hasta olduktan sonra dedikodulardan müteessir olmaya başladı...esaslı bir değişiklik olmuştu Atatürk'e, doktorları'na sordum. "hastalığın bir safhasıdır bu dediler"¹¹³.

Oysa Atatürk'ün hastalığı sırasında Başbakan olan Celal Bayar, İnönü'nün bu değerlendirmesine kesinlikle katılmadığını şu sözlerle belirtiyor: "Bu sürtüşme mevcut ve açık ama sebebi Atatürk'ün hastalığı değil...hastalık sebebiyle Atatürk bunu yapıyor...o da değildir.

İddia ediyorum ki, Atatürk hastalığı esnasında neydiyse, sıhhati zamanında oydu. Sıhhatli zamanındaki görüşleri, muhakemeleri ve iradesine sahip olmak hususları, hastalığı zamanında da tamamıyla berkemaldi, işliyordu. İnönü Atatürk'ü bu şekilde göstermekle, aklınca hem Atatürk'ü koruyor, hem de kendisini korumak istiyor¹¹⁴.

İnönü bir sohbetinde, bu kopuşu şöyle değerlendiriyor: "Atatürk ile aramızdaki hadisenin patlamasına sebep olan olaylar birer vesile ve bahanedir.

¹¹³ Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cumhuriyet Gazetesi yay., İstanbul, s. 102.

¹¹⁴ "Her Hafta Bir Sohbet", konumuz: Atatürk, konuğumuz: Celal Bayar, **Milliyet** ,(iki kısım), 12 Kasım 1974.

Aslında ikimizde dolu idik. Ben çoktan beri çekilmek istiyordum. Fakat istiyordum ki, bu çekilmem kolay olmasın...öyle bir şekilde çekileyim ki, onu sarssın, intibaha getirsin asıl mesele işte budur¹¹⁵.

Ama İnönü, yıllar önce ayrılık gerçekleştiğinde Salih Bozok'un Mecliste, kendisine yönelttiği soruya ilişkin, anılarında şöyle ifade eder: "Meclis grubunda Salih Bozok soru sordu. Sükunetli konuştum. Bilhassa Atatürk'e muhabbet ve minnetimi tebarüz ettirdim. Bana yaptığı para yardımını söyledim. Çünkü bana en çok ıstırap veren şey para yardımındı. Bunu senelerce istemedim bu en nihayet bir emniyet meselesi oldu. Bunu alenen söylemek için bir vesile benim için kıymetliydi. Söyledim ve kurtuldum"¹¹⁶.

O akşam Atatürk'te idim. Çok mahcup ve sakin görünüyordu. Celal Bayar ve etraf da çok memnun idiler. Fakat Atatürk'ün ıstırap içinde olduğunu fark ediyordum. Sofrada bir hiçi vesile ederek bana karşı ansızın azami derecede arrogans gösterdi. Sükunet gösterdim. Artık hiç münakaşaya girmeyecektim.

İnönü yaşanan son kavgayı, anılarında şöyle belirtir:"Hülasa, Eylül 1937 kavgası oldu. Bu kavgada haksızlık, esasında Atatürk'ündü. Tatbıkatta idaresizlik ve haksızlık ikimiz arasında bana düştü.

Haksızlık ona aitti çünkü; aramızda geçen bir devlet işini sonra görüşürüz dedikten sonra, akşam masada halletmek yani gündüzden tasarladığı mülahazaları ve sebepleri baskı şeklinde karar olarak tebliğ etmek ve bu vesileyle sevmediği birkaç vekili tahkir etmek istedi. Evvela sakindim, sükunetle geçiştirmek istedim. Halindeki tecavüz manasının arttığını gördükçe sabrım tükendi. Şiddetle mukabele ettim.

¹¹⁵ Sabahattin Selek, "Ölümünün birinci yılında İnönü: demokrasiye geçiş, Atatürk-İnönü ayrılığı, Milliyet, 9 Ocak 1975.

¹¹⁶ Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cumhuriyet Gazetesi yay., İstanbul, s. 104.

Mukabelemin şiddet onu sükunete geçirdi. Tasmim ettiği haklı olmak için sebep toplamak kararına derhal başladı.

Atatürk yaşanan olumsuz olaylarda bile, duygularını işine karıştırmadan önemli konulara dönebiliyor: Sonra Hatay ve Nyon meselesini de söyledi. Ayrılmak kararı kısa oldu.

18 Eylül akşamı, Atatürk ile İnönü Ankara'dan İstanbul'a gitmek üzere trenle hareket ederler.

İnönü bu yolculuğu şöyle ifade eder: “Dil kongresi için İstanbul'a giderken trende beraber bir kahve içtik. “Ne olacak” dedi. Ben evvela çok müteessirdim. Ağlayacak vaziyette idim. Gönlünü almayı istiyordum. “Çok mustaribim” dedim “Bilmiyorum nasıl oldu.”

“Alem önünde olmasaydı” dedi, “Ne düşünürsün” dedi. Birden uyandım her zamanki gibi geçmiş veya geçecek bir hadise addediyordum. Bu sual üzerine ayıldım. Teessürümü yendim “Bir şey düşünmedim. Ne emrederseniz öyle yaparız” dedim”¹¹⁷.

İşittiklerime göre ona gizli tutalım derken, kendisi gece gündüz benden şikayet etti. Devlet'in maliyesini banka gibi bir hale getirmek huyumdan bahsetti. Çünkü kendisini dolduran sebeplerden biri maliye ve inhisar vekillerine olan antipatisi idi¹¹⁸.

¹¹⁷ A.g.e., s. 321.

¹¹⁸ A.g.e., s. 322.

4- Hatay Meselesi

Dış politikada da görüş ayrılığı belirgin biçimde Hatay meselesi esnasında ortaya çıkar. Atatürk bir askeri müdahale ile Hatay'ın anavatana katılmasını isterken İnönü daha itidallidir. İnönü konuyu Fransa ile diplomatik ilişkilerin kuvvetlendirilmesi ve çıkacak bir anlaşmazlık sonucu savaş çıkma olasılığı nedenini ortaya atar ve Atatürk ile bu konuda çelişirler¹¹⁹.

Hatay'ın Türkiye ye katılmasından hemen sonra Hatay'da da milletvekili seçimi yapılır. Bu seçimin özelliği yeni bir girişim olarak seçilecek milletvekili sayısından daha fazla sayıda adayın yine CHP tarafından resmen ilan edilmesiyle, böylece bir siyasi rekabet ortamı yaratılmak istenir¹²⁰.

B- ATATÜRK'ÜN ÖLÜMÜ VE İSMET PAŞA

1- Atatürk'ün Ölümüne Kadar Geçen Sürede, İsmet Paşa'nın Atatürk'ten Uzak Duruşu

İnönü Başbakanlıktan ayrılmasına müteakip Atatürk İnönü ilişkisi sürer. İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasından sonra, kendisine Atatürk'ün İş Bankasındaki özel hesabından her ay 3.000 TL. ödenir. İnönü Başbakanken de, her ay kendisine yine İş Bankası'ndaki özel hesabından, 2.000 TL. maddi yardımda bulunuyordu. Bu ödeme 1938 yılının Kasım ayına kadar, yani Atatürk'ün ölümüne kadar devam edecektir¹²¹.

¹¹⁹ A.g.e.,s.283.

¹²⁰ Bu seçimde CHP Hatay Milletvekilleri için bkz. **Ulus**, 6 Kasım 1939.

¹²¹ Hasan Rıza Soyak, **Hatıralar**, Bilgi yay., İstanbul , 1992, s. 610.

Atatürk'ün hastalığı Mart ayı başından itibaren hızla ilerleyecektir. Bu dönemde Paris'ten Prof. Dr. Fisenger davet edilir. 19-24 Mayıs 1938 tarihleri arasında Hatay sorunu ile ilgili olarak güneye yapılan bir gezi sonrasında 26 Mayıs'ta Ankara'dan son kez ayrılır. Ve İstanbul'a varmasının ardından, Savarona yatında dinlenmeye başlar. Yaz aylarında hastalığın daha da ciddiyet kazanmasıyla 25 Temmuz gecesi, Savarona yatından Dolmabahçe Sarayı'na nakledilir.

Bu dönemi İnönü anılarında şöyle ifade eder: 1938 –geçen Şubat İstanbul'da ilk hastalık beni çağırdı- beraber Ankara'ya döndük tekrar pek iyi görünüyordu. Hastalık için Fisenje geldi. İlk endişeler belirdi. Bir buçuk ay istirahattan sonra Adana'ya gitti.

Hastalık ehemmiyet peyda ettikten sonra...yahut bu dışarıda anlaşıldıktan sonra Atatürk'ün hali tekrar değişti. Benimle temas kendini ve hükümeti zayıflatıyor zehabına düştü, temas istemez oldu. Adana'dan geldi. O gün istasyonda iyi görüştük ertesi gün İstanbul'a gitti. O gün giderken selam vermedi. Hastalığı artık meydanda idi. Bu esnada (Haziran 1938) ben hastalandım. Ölüm tehlikesi geçirdim.

Atatürk alakadar oluyordu. Etrafa daha çok alakadar oluyor, iyileşecek miyim, ölecek miyim. Bunu öğrenmeyi pek istemiyorlardı. Atatürk'e Fisanje'yi hükümet tekrar getirmek istiyordu. Kendisi istemiyordu. Benim için getirmiş oldular.

Atatürk'ün hastalığı ağır istikamet aldı. Bundan sonra Atatürk'ün bana karşı muamelesinde şu noktalar karakteristiktir.

İstanbul'a geldiğimi istemiyordu. Temasa gelmekten katiyen çekiniyordu. Çok iyi muamele ediyordu, hatırımı almaya çalışıyordu. Arada bir derin bir mahcubiyet ve muhabbet nöbetine uğruyordu. Fakat benden çekiniyordu.

Celal Bayar ile her zaman selam yolladı. Selamlarına mektuplarla cevap veriyordum¹²².

Atatürk 5 Eylül’de vasiyetnamesini hazırlar. Atatürk’ün İnönü’ye gerek başbakan olduğu gerekse bu görevinden ayrıldıktan sonra, maddi bakından, her zaman destek olduğu göz önüne alınırsa, vasiyetnamesinde, İnönü’ye doğrudan hiçbir şey bırakmaması dikkat çekicidir. Beklide bu sırada Atatürk’e İnönü’nün ağır hastalıktan kurtulamayarak, öldüğü söylenmişti. Ve Atatürk’te İnönü öldüyse, çocuklarının yüksek eğitimlerini tamamlamalarına maddi imkan tanımış olabileceği değerlendirilir.

İnönü hatıralarında, bu dönemde Tevfik Rüştü Aras’ın, kendisine Washington Büyükelçiliği görevini teklif ettiğini ve bunun kendini cumhurbaşkanlığı seçimi için tasfiye etmek olarak niteler.

“Dr. Aras, bence mülhem olarak, beni memleket dışına bir sefarette filan çağırmaya teşebbüs etti. Bana itiraf etti. Kati olarak önledim ret ettim.”

İnönü, Şükrü Kaya’nın ise, kendisine suikast planı yaptığını ima eder.

“Teşrisani günleri beni İstanbul’a götürmek için Şükrü Kaya ve onun tertibinde ansızın bir fazla gayret belirdi. Ben de candan istiyordum. Fakat şükrü kaya tertibindeki bu gayret yakın arkadaşlarımın dikkatini celp etti. Katiyen bırakmadılar. Onlar haklı ve isabetli çıktılar. Şükrü Kaya İstanbul’a son anda beni götüremediği için pek hiddetli idi.

¹²² İsmet İnönü, **Hatıralar 2**, Bilgi yay., İstanbul, 1992, s. 293.

Benim İstanbul'a gitmediğim tek sebebi, Atatürk yalnız bununla müteselli oluyordu. Benim burada kalmam onu bahtiyar ve minnettar ediyordu. Benim burada kalmamı sıhhatim için kendi arzu ettiğini her vesileyle söylüyordu.”

2- Atatürk'ün Ölümü'nden İsmet Paşa'nın Cumhurbaşkanı Seçilişine Dek, İsmet Paşa

Mustafa Kemal Atatürk 10 Kasım 1938'de İstanbul'da Dolmabahçe Sarayında hayata gözlerini kapar.

Ölüm haberi resmi bir tebliğ ile yurda ve dünyaya derhal açıklanır. Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Abdülhalik Renda Anayasasının 33. maddesi gereğince, Cumhurbaşkanı Vekili olarak, TBMM'yi anayasanın 34. maddesine istinaden yeni cumhurbaşkanı seçimi için 11 Kasım'da toplantıya çağırır¹²³.

Atatürk'ün ölümü sırasında İstanbul'da Dolmabahçe sarayında bulunan başbakan Bayar o gece Ankara'ya gelir. Önce Cumhurbaşkanı Vekili ve TBMM Başkanı Renda ile görüşür ve ardından gece yarısı hükümeti toplar¹²⁴.

Başbakan ve CHP Genel Başkan Vekili Celal Bayar'ın başkanlığında yapılan CHP Meclis Grubu toplantısında, gizli oy prensibi ile ve bir aday adı ortaya atılmaksızın seçim yapılır. İnönü'nün oylamaya katılan 323 Milletvekili'nin oy Birliği ile Partinin Cumhurbaşkanı olarak seçilir¹²⁵.

¹²³ **Ulus**, 11 Kasım 1938.

¹²⁴ **Ulus**, 11 Kasım 1938.

¹²⁵ **Tan**, 12 Kasım 1938.

Parti Meclis grubu toplantısından sonra genel kurulu toplanır. Cumhurbaşkanı Parti Meclis grubunda zaten seçilmiştir. TBMM’de yapılacak seçim, resmi bir onay ve bir tören niteliğindedir. İsmet İnönü bu gelişmeler esnasında her iki toplantıya da katılmaz ve pembe köşktedir. TBMM Başkanı Renda başkanlığında açılan oturum da yapılan oylamada 348 üyenin oy Birliği ile Malatya Milletvekili İsmet İnönü Türkiye Cumhuriyeti’nin ikinci cumhurbaşkanı seçilir¹²⁶.

Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra İsmet İnönü TBMM’ye gelir ve bir konuşma yapar. Basında İsmet İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçilmesi övgülerle karşılanır. Yunus Nadi “Yeni Cumhurreisimiz İsmet İnönü” adlı makalesinde “yeni Türkiye’nin İkinci Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü’ye İkinci Atatürk demekte haksız tereddüt etmeyiz” diyor ve tüm basının ortak açıklamalarını bu makalesiyle özetler¹²⁷.

Cumhurbaşkanı seçiminden sonra Celal Bayar hükümetin istifasını İnönü’ye sunar ve İnönü Bayar’ı yeniden başbakanlık koltuğuna oturtur ve yeni hükümet kurulur¹²⁸.

Bu hükümetin, 11 Kasım 1938 günü yani, İnönü’nün Cumhurbaşkanı seçildiği aynı gün Celal Bayar tarafından açıklanması dikkat çekicidir. Kurulacak hükümetin İnönü ile Bayar arasında daha önceden kararlaştırıldığı açıktır.

İnönü’nün Atatürk ölmeden önce cumhurbaşkanı seçileceğini biliyor olması İnönü ile Bayar’ın dirsek teması halinde Atatürk’ün hastalığı döneminin siyasal hayatını ve Atatürk’ten sonrası için beraber fikir birlikteliği yaptıkları açıktır. Bu hükümette önceki hükümette bulunan iki isim yoktur.

¹²⁶ **Ulus**, 11 Kasım 1938.

¹²⁷ **Cumhuriyet**, 13 Kasım 1938.

¹²⁸ Bu Hükümeti teşkil eden bakanlar için bkz. **Ulus**, 12 Kasım 1938.

Atatürk döneminde gerek İnönü hükümetlerinde gerek Bayar hükümetinde bakan olarak bulunup dışişleri bakanı Dr. Tevfik Rüştü Aras ve içişleri bakanı Şükrü Kaya bulunmazlar. İnönü bu değişimi kısa günlüğünde şu şekilde belirtir;

“İlk hükümet için dahiliye ve hariciye vekillerini değiştirmesini Celal Bayar’a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti...Dr. Aras ile Şükrü Kaya’nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı.”¹²⁹.

İnönü’nün bu değişikliği ve anılarında belirttiği yorumunda Şükrü Kaya’nın kendisine tertiplemediğini düşündüğü suikast girişiminin ve sanırım Dr. Aras’ın İnönü’ye ABD Washington Büyükelçiliği teklif etmesinin rolü büyüktür.

İnönü, Atatürk’ün cenazesi Ankara’ intikal edene kadar yani İstanbul’da binlerce vatandaşın katılımıyla yapılan merasime katılmaz.

3- Atatürk’ün Yakın Çevresi ve İsmet Paşa

Atatürk’ün ölümünden sonra, İnönü Meclis’te ve siyasi bir çok alanda değişikliğe gitmiştir.Cumhurbaşkanı olarak göreve başladığında bu iki isim artık tasfiye edilirler.İnönü hatıralarında bu değişim ile ilgili şu ifadelere yer verir.

“İlk hükümet için Dahiliye ve Hariciye Vekillerini değiştirmesini Celal Bayar’a tavsiye ettim. Tereddüt ettikten sonra kabul etti”:

Dahiliye Dr. Refik Saydam

Hariciye Şükrü Saraçoğlu

¹²⁹ İsmet İnönü, **Hatıralar**, Bilgi yay., İstanbul, 1982, s.325.

Dr. Aras ile Şükrü Kaya'nın iktidardan gitmeleri memlekete hakiki bir inşirah verdi. Kendilerine karşı antipatinin bu kadar şamil olduğunu görmek herkesi şaşırttı¹³⁰.

Bu son cümle İnönü'nün bu iki isme karşı takındığı sert tutumu çok açık bir biçimde ortaya koyar. Tevfik Rüştü Aras daha sonra Londra Büyükelçiliğine atanır¹³¹.

Celal Bayar da bu sert tutumdan nasibini alır.Kendisinin Başbakanlık'tan çekilmesi ile sonuçlanan dönemde "halefi" durumunda olan Bayar ve hükümeti hakkında İnönü'nün düşünceleri çarpıcıdır.

"Hükümet'in otoritesi müteakip çekilmeler...skandallar ile her gün zayıflıyordu.

Asıl mesele Celal Bayar'ın mali ve iktisadi politikasıydı. Demagojiye fazla yer vererek başlamış olan bu politika hiçbir hesaba, istinat etmiyor, devletin mali vaziyeti esassından harap oluyordu.

Atatürk zamanında geçen bu usul artık düzelmek lazım idi. Zaman geçtikçe hiç düzelmeyecek bir hale gelebilirdi.

Celal Bayar Meclis'in intihabını yenilemek için sabırsızlık gösteriyordu. Ancak sarsılmış bir hükümet ile iki ay yalnız kalmaktan endişe ediyordum. Parti başkanlarıyla konuştum. Karar verdim.Celal Bayar divandan sonra istifasını getirdi. Dr. Refik Saydam hükümeti teşekkül etti.

¹³⁰ A.g.e., s. 328.

¹³¹ İkdâm, 12 Ocak 1939.

Meclis de iki gün sonra dağıldı. Kanunusani 1939 nihayeti.

Celal Bayar'a açık bir teşekkür mektubu yazdım. Atatürk'ün malul ve hasta zamanında eğer onun yerinde fena bir adam olsa idi memleket çok fenalıklar görürdü. Atatürk'ün hayat tehlikesi ve memleketin efkar-ı umumiyesindeki cereyanı gördükten sonra kendini fitneye ve hırslara kaptırmamak ahlak ve zekasını göstermiştir. Eğer mali ve iktisadi anlayışını salim bir istikamete uzun müddet muhafaza edecektim. Bütün zahire rağmen doğru bir adam olduğuna inanıyorum¹³²,

İç politika da yaptığı değişiklikleri anılarında madde madde sıraladığı ve değişikliklerin daha önceden yani Atatürk daha ölmeden düşünüldüğü ve üç ay gibi kısa bir sürede icraata geçildiği görülür.

Bugün Şubat 16, 1939

Şimdiye kadar yapılan işler şunlardır:

- a- Hükümette tedrici tasfiye
- b- Barem için, komisyonculuk için tedbirler
- c- Kastamonu'da seyahat halk ile temas, hükümete muhtıra
- d- Dahili politikada huzur ve uzlaşma
- e- Harici politikada yeni vaziyet

Aynı değişiklikleri dış politikada da uygulamıştır.

Harici politikada yeni vaziyet şunlardır:

- a-Ruslarla münasebet tekrar düzelmekte,
- b-Yugoslavya-İtalya-Almanya'ya kayıyor,

c-Almanya Avrupa'da hakim görünüyor. Bizim Rumeli hududumuz alman cephesi olabilir endişesindeyiz.

¹³² A.g.e., s. 329.

d-İngilizler ile yakın görüştük. Bir altın istikrazına teşebbüs edildi.

Hatay işini kati olarak halletmek için Fransızlarla işi ciddi olarak açtık.

Yine bu sırada basında Celal Bayar'ın adına ilk kez Vatan Gazetesinde rastlanır. Ahmet Emin Yalmanın Bayar ile yaptığı ve Atatürk'ün son zamanlarına ilişkin bir röportaj 10 Kasım'da Vatan Gazetesinde yayımlanır¹³³.

Bununla birlikte bu istisnai örnek dışında bu dönemde basında Celal Bayar adına hiç rastlanmaz.

Nasıl ki, İnönü'nün başbakanlıktan zoraki ayrılığında sonra İnönü adına basında hiç rastlanmayacaksa, aynı durum Bayar'ın da başına gelecek ve Bayar'ın başbakanlıktan ayrılmasından sonra Bayar adı basında bir daha yer almayacaktır.

Bununla beraber 16 kişilik Parti Genel Yönetim Kurulu'nda yapılan kurultay sonucu değişir. İnönü daha ilk adımda Parti'nin yıllarca genel sekreterliğini yapan, Recep Peker'i Parti yönetimi dışında bırakması da ilginçtir¹³⁴.

26 Mart 1939'da 6. TBMM seçimleri yapılır. S. Maksudi, Şükrü Kaya ve Ali Kılıç Mecliste artık değıllerdir.

¹³³ Ahmet Emin Yalman, "Celal Bayar'ın Hatıraları", **Vatan**, 10 Kasım 1943.

¹³⁴ **Tan**, 27 Aralık 1938.

4- Küskünler ve İsmet Paşa

İnönü Cumhurbaşkanı seçilmesinden hemen sonra bir yandan hükümet ve Parti üzerindeki siyasal güç, prestij ve otoritesini artırmaya çaba harcarken, diğer yandan Cumhuriyet Dönem’inde değişik nedenlerle ve çeşitli zamanlarda mevcut yönetimle ve bizzat Atatürk ile olan anlaşmazlıkları sonucu siyasal alanı tamamen terk etmek durumunda kalan, siyasi kişiliklerle yeniden ilişki kurmaya çalışır. İnönü anılarında bu konuyla ilgili şunları yazar:

“Atatürk’ün ölümünden sonra ilk iş olarak dahil’de emniyet tesisinin lazım olduğunu gördüm. Eski muhaliflerin teskini, mümkünse kazanılması kıymetli bir şeydi. İhtilaf ve nifak esasında şahsiyetten doğmuş idi.

Celal Bayar’ı Karabekir ile Hüseyin Cahit ile temas ederek Parti’ye girmelerini ve milletvekili olmalarını temine memur ettim, tevessül etti, kabul ettiler.”

31 Aralık’ta 12 ilde yapılan Milletvekili seçimlerinde aralarında Hüseyin Cahit Yalçın ve Kazım Karabekir’in de bulunduğu milletvekilleri Meclise girerler¹³⁵.

Ara seçimden hemen sonra 9 Ocak 1939’da Ali Fuat Cebesoy ile Refet Bele CHP’ye girmek için müracaat ederler ve müracaatları onaylanır¹³⁶.

6. TBMM’nin olağanüstü toplantısı 2 Nisan 1939’da başlar. İsmet İnönü Cumhurbaşkanlığına yeniden seçilir. Refik Saydam hükümetinde bir değişiklik göze

¹³⁵ **Ulus**, 1 Ocak 1939.

¹³⁶ **Ulus**, 10 Ocak 1939.

çarpar. Ali Fuat Cebesoy hükümete Nafia Vekili olarak girer. Garip bir tesadüftür ki aynı gün Tan Gazetesi'nde diğer bir küskün Kazım Karabekir'in, Kemal Atatürk'ü eleştirdiği bir yazı yayımlanır¹³⁷.

22 Ekim 1939'da 1922-23 döneminde Başbakanlık yapan ve akabinde Atatürk'e yapılan suikast girişimi ile ilgisi olduğu düşünülerek yargılanan ve daha sonra tasfiye edilip yurt dışına çıkararak Atatürk döneminde bir daha resmi görev almayan Hüseyin Rauf Orbay TBMM'ne seçilir. Burada dikkat çekici bir olay 21 Ekim'de yaşanır. Dönemin Başbakanı Saydam Kastamonu'lu ikinci seçmenlere hitaben bu konuyla ilgili : “Muhakemenin yeniden görülmesi halinde beraat kesin olurdu” diyerek adeta Atatürk döneminde istiklal mahkemelerince alınan kararı eleştirir bir yorum yapar.

14 Şubat 1942'de Rauf Orbay Londra Büyükelçiliği'ne atanır.

5- Diğer Uygulamaları

Cumhurbaşkanı ve CHP Genel Başkanı Atatürk'ün ölümü ile CHP Genel Başkanlık Makamı boşalmıştı. Her ne kadar Cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmışsa da CHP Genel Başkanlığı için Parti Olağanüstü Kurultayı'nın yapılacağı haberi Aralık ayı başlarında basında görülür¹³⁸.

26 Aralık ta toplanılmak üzere CHP Genel Başkan Vekili Celal Bayar tarafından kurultay toplantısına çağrı yapılır¹³⁹. Tüzük değişikliği ile, Atatürk Ebedi Başkan olurken İnönü'de tıpkı Atatürk gibi değişmez Genel Başkan olur. Daha

¹³⁷ **Tan**,2 Nisan 1939.

¹³⁸ **Tan**, 3 Aralık 19338.

¹³⁹ **Cumhuriyet**, 17 Aralık 1938.

önceleri Atatürk için kullanılan Şef deyimini İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra İnönü için de kullanılmaya başlar.

İnönü'nün kendi Cumhurbaşkanlığı dönemindeki uygulamalarına Gülayşe Koçak'ın Türkçeye çevirdiği Jaechke'nin 1938-1945 yılları arasını kapsayan "Türkiye Kronolojisi" adlı eserinde sentezlemek mümkündür. Ortaya çıkan sonuçlar aşağıda belirtilmiştir¹⁴⁰.

17 Şubat 1939'da İzmir Belediyesi İsmet İnönü'nün doğduğu evi satın alır.

İsmet İnönü 4 Mart 1939'da Dolmabahçe Sarayı'nda, aralarında Hüseyin Rauf Orbay, Eski Sadrazam Salih ve Generaller Ali İhsan Sabis, Cemal Mersinli, Halil ve Cafer Tayyar'ın da buldukları 1700 kişilik çay daveti verir. Atatürk'ün ölümü üzerinden dört ay gibi kısa bir süre geçtikten sonra hem de vefat ettiği Dolmabahçe Sarayında ,Atatürk zamanının küskünleri ve tasfiye edilenlerin de katılımıyla bizzat İnönü tarafından verilen bu davet gerçekten anlamlıdır. Bu da bize gösterir ki politikada duyguya yer yoktur, bahse konu kişiler, İnönü ve Atatürk olsa bile.

Hatay'ın ilk Cumhurbaşkanı Tayfur Sökmen 24 Nisan 1939'da basına yaptığı açıklamada "Ben sadece Kemal Atatürk'ün ve İsmet İnönü'nün bir görevlisiyim" der. Acaba Sökmen'in bu cümlesinde; İnönü,Atatürk'ün halefi olarak Cumhurbaşkanı olmasaydı ve Milli Şef'lik rolüne bürünmeseydi, İnönü'nün ismi geçer mi idi" diye bir sorunun akıllarda oluşması herhalde pek muhtemeldir.

CHP İdare Heyeti, 7 Haziran 1939'da Atatürk'ün kararıyla 1936 yılında birleşen Devlet ve Parti yönetimini yeniden ayırmaya karar verir.Bu da İnönü'nün

¹⁴⁰ Jaechke, **1938-1945 Arası Türkiye Kronolojisi** (Çev. Gülayşe Koçak), İstanbul,1992.

Atatürk zamanında hazmedemediği ve O'ndan sonra yaptığı radikal değişikliklere bir diğer örnektir.

İsmet İnönü 10 Haziran 1939'da Dr. Adnan Adıvar ile Halide Edip'i kabul eder. Ulus Gazetesinde bu gelişme Necip Ali Küçüka tarafından: "Yeni Türkiye her şeyden önce gerçekçidir" gibi değişik ve sanki Atatürk dönemine gönderme yapar bir biçimde yanlı bir yorum getirir¹⁴¹.

Ardılı Celal Bayar'ın kurduğu Denizbank'ın yöneticilerinin bu dönemde çeşitli yolsuzluk ve skandallar sebep gösterilerek 23 Haziran 1939'da tutuklanmaları dikkat çekici bir durumdur. İnönü Celal Bayarla ilgili ne var ne yoksa yok etme eğilimindedir. İnönü basını da kullanarak bu tip skandallar ile yıpratma ve sindirme taktiği uygular.

5 Haziran 1940'da Denizbank davasında karar açıklanır: Yusuf Ziya Öniş ile Tahir Kevkep 4,5 ay hapse mahkum olurlar, bu yöneticilerin ilgili davadan 21 Ocak 1942'de : beraatlerine karar verilir¹⁴².

30 Ağustos 1940'da üzerinde İsmet İnönü'nün resimleri bulunan bir liralıklar tedavüle çıkar. İnönü'ye göre artık "İsmet İnönü" devridir ve paraların üzerinden Atatürk'ün resmi kalkmalıdır.

11 Kasım 1940'da İsmet İnönü, Atatürk'ü Anma Törenleri'nin ertesi günü, tıpkı 1930'lu yıllarda Atatürk'ün yaptığı ve ilgi gösterdiği gibi Türk Tarih Kurumu'nda 4 saat kalır ve bu kurumun çalışmalarını ilgiyle takip eder.

¹⁴¹ **Ulus**, 18 Ocak 1939

¹⁴² **Ulus**, 18 Ocak 1939

13 Ocak 1940'da Milli Eğitim Bakanlığı'nda İnönü Ansiklopedisi için kurulan komisyon, 1.oturumu'nu yapar. Hüseyin Cahit Yalçın, bu işte çalışacak olanları seçmekle görevlendirilir.

6 Mart 1941 tarihinde S. İskit Tasvir-i Efkar Gazetesi'nde İnönü Ansiklopedisi'nin öncüleri üzerine övücü bir yazı yazar¹⁴³.

1 Nisan1941'de Ankara'da İnönü Zaferi'ne atfen Anma Töreni etkinlikleri yapılır.

21 Mart 1941'de 5 Nisan'a kadar sürecektir olan "Dünya olayları karşısında Türkiye" üzerine bütün büyük kentlerde CHP 70 farklı konferansı düzenler.Bu konferanslarda İnönü dış politika ile ilgili aldığı kararları bilgi verme adına meşrulaştırma ve kabul ettirme stratejisini uygulamaktadır.Bunlara en bariz örnek 25 Nisan'da Şemsettin Günaltay'ın İstanbul Üniversitesi'nde verdiği konferanstır:

"Mihver güçlerinin yeni düzeni insanları sahip ve köle halklara bölecektir...Biz, Yakın Doğu'da barışı ayakta tutmak için İngiltere ile antlaşma yapmak zorunda idik".

17 Ağustos 1941'de Hasan Ali Yücel, İnönü Ansiklopedisi komisyonunun çalışma yönteminin saptanması maksadıyla bir oturumunu yönetir ve iki gün sonrasında Milli Eğitim Bakanlığı, İnönü Ansiklopedisi için program saptar.24 Ocak 1942'de İsmet İnönü, İnönü Ansiklopedisi komisyonunun toplantısına katılır. 30 uzmanlık grubundan oluşan programı ise 9 Şubat 1942'de açıklanır. 21 Eylül 1943'de I. cildi için Hasan Ali Yücel'in önsözünü yazdığı ansiklopedi 29 Ekim 1943'te piyasaya çıkar.

¹⁴³ **Tasvir-i Efkar**, 6 Mart 1941

5 Temmuz 1939'da Enver Paşa'nın (Naciye Sultan ile evli) çocuk ve torunlarının yeniden vatandaşlığa alınmaları ve yurda dönmeleriyle ilgili 3662 sayılı yasa ile Meclisçe çıkarılır.

12 Ekim 1939'da, Enver Paşa'nın ailesinden sonra Damat Ferit'in Dahiliye Vekili Mehmet Ali Paşa'ya Paris'ten İstanbul'a geri dönme izni verilir.

10 Ağustos 1939 tarihli Ulus Gazetesi basın yasasında yapılan yeni değişikliği bildirir: Ülkenin genel siyasetine zarar verecek makaleler yasaklanır¹⁴⁴.

29 Nisan 1940'da Matbuat Kanunu'nda değişiklik hakkında 3812 sayılı yasa ile " Milli duyguları rencide etmek ve Türk tarihini yanlış tanıtmak" yasağı. Getirilir bu kanunla İnönü basını üzerindeki dayatmacı etki ve sansürü resmileştirmiş olur.

15 Mayıs 1940'da İnönü'nün Cumhurbaşkanlığına gelmesinden sonra suçlamalara uğrayan ve yolsuzluk yaptığına ilişkin basına onca yazılar çıkan ve bu nedenle görevinden alınan eski İstanbul Valisi Üstündağ'ten temyiz mahkemesince beraat ettirilir.

Bundan dört gün sonra 19 Mayıs 1940'da Muhittin Üstündağ'ın yerine İstanbul Valisi olan Lütfi Kırdar Dalmabahçe'deki İnönü Stadyumu'nun temelini atar.

4 Mayıs 1941 tarihli Ulus Gazetesi'nde Mevhibe İnönü "Askerlere yardım için kadınlara çağrı" yapar.

11 Mayıs 1941'de İnönü'de İnönü Zaferi'ni Anma Törenleri icra edilir.

¹⁴⁴ **Ulus**, 10 Ağustos 1939.

15 Mayıs 1941’de Samsun-Ankara arası Bayrak yarışı düzenlenir.Bayrak yarışı’nın sloganı anlamlıdır.O dönemin basınında sıkça rastlanan bu slogan şöyledir: “İstiklalin kurtarıcısı Ebedi Şefden Korucusu Mili Şefe.”

9 Kasım 1941’de Afyon Belediye Meclisi, 29 Ağustos’u 1922 İsmet İnönü günü olarak kutlama kararı alır.Bu karar’ın tam da 10 Kasım öncesi alınması herhalde tesadüf olmasa gerektir.

2 Aralık 1941’de heykeltıraş Prof. Belling İstanbul Vilayet Encümeni’nin önünde: “İsmet İnönü Anıtı’nın Cumhuriyet bayramı’na denk gelen günde yani 29 Ekim 1943’te açılacağını” bildirir.

25 Şubat 1943’de Talat Paşa İstanbul’da Hürriyeti Ebediye tepesine gömülür.

25 Haziran1943’de Saraçoğlu Parti kongresi’nin kapanış konuşmasında “Ebedi Şef Atatürk aramızda yaşıyor ve daima yaşayacaktır.Devletimizin ve Partimizin başı Milli Şef İnönü bütün varlığımızın hem başı hem de kalbidir.”

C- ANMA TÖRENLERİNDE İSMET PAŞA

1- Etnografya'daki Törenlerde İsmet Paşa

12 Kasım 1939 tarihli gazetelerde, 11 Kasım'da halkın derin üzüntüsünü gösteren fotoğrafların yayımlanmasının ardından, İnönü'nün Atatürk'ün kabrine, Etnografya Müzesinde ziyareti esnasında kabre bir demet çiçek koyarken ki görüntüleri yayımlanır. Garip bir tesadüf müdür bilinmez bu resimler her sene aynı açıdan ve aynı mesafe'den bu bir demet çiçek'in hikayesidir. Bu resimlere aşağıda yer verilmiştir.

2- Değişik Tarihlerdeki Anma Törenlerinde İsmet Paşa Resimleri

12 Kasım 1941

12 Kasım 1942

12 Kasım 1941

12 Kasım 1939

11 Kasım 1940

12 Kasım 1940

3-İsmet Paşa'nın 10 Kasım Beyannameleri

Atatürk'ün ölümünü takip eden 10 Kasımlar tetkik edildiğinde, yazılı basında yayımlanan İsmet İnönü'nün Türk Milletine beyanatı'nın aynı metin olduğu göze çarpar.Bu metin Atatürk'ün Etnografya Müzesi'ne konulduğu 21.11.1938 tarihindeki İsmet İnönü'nün beyannamesidir. İnönü 10 Kasımlarda beyanat vermez. Basında İnönü'nün halka beyannamesidir diye neşredilir.

Bazı gazeteler 21.11.1938 tarihini de verirler. İnönü her 10 Kasım günü kendisi özel bir beyanat hazırlamamıştır. Bu beyanat şu şekilde bitmektedir:

“Bütün ömrünü hizmetine vakfettiği sevgili milletinin ihtiram kolları üstünde Ulu Atatürk'ün fani vücudu, istirahat yerine tevdih edilmiştir. Hakikatte yarattığı yer ,Türk Millet'inin onun için aşk ve iftiharla dolu olan kahraman ve vefalı göğsüdür...

Devletimizin banisi ve milletimizin fedakar, sadık hadimi, insanlık idealinin âşık ve mümtaz siması Eşsiz kahraman Atatürk!Vatan sana minnettardır¹⁴⁵”.

¹⁴⁵ **Ulus**, 10 Ağustos 1939.Dönemin gazetelerinde tam metni bulmak mümkündür.

10 Kasım 1944

10 Kasım 1943

10 Kasım 1945

10 Kasım 1940

SONUÇ

Atatürk'ün ölümü sadece yurttta değil dünyada da yankı uyandırmış, yalnızca Türk Milleti'ni değil Dünya Milletlerini de yasa boğmuştur. Türk'ün bu büyük matemini, gönderdikleri heyetler ve askeri kıtalarla paylaşmışlar ve günlerce basında Atatürk üzerine yazılar yayınlamışlardır.

Bunun nedeni; Mustafa Kemal Atatürk'ün "Yurttta Sulh, Cihanda Sulh" prensibiyle dünya milletlerini birbirine yakınlaştıran politikası ile O'nun mücadelecisi ve devrimci kişiliğidir.

Türk Gençliği, O'nu iyi anlamalı ve Onun emanet ettiği Türkiye Cumhuriyeti'ni, ilkeleri ışığında ilelebet yaşatmalıdır.

Atatürk'ün ölümünden sonra İsmet İnönü Cumhurbaşkanı olmuştur. İnönü, Atatürk vefat ettikten sonra İstanbul'daki törenlere katılmamıştır. Neredeyse on gün sonra Ankara'ya getirilen cenazeyi Ankara tren garında karşılamakla yetinmiştir.

Anılarında her ne kadar başbakanlıktan alındıktan sonra Atatürk ile dost kaldıklarını belirtiyorsa da, evet Atatürk dost kalmıştır ama İnönü için aynı şeyi söylemek olanaklı değildir. Çünkü, Atatürk'ün nöbet defteri incelendiğinde görülür ki; İnönü, Atatürk ile 1938 Nisan'ından itibaren yüz yüze görüşmek istemez ve görüşmez de. Bu dönemde Atatürk İnönü'ye tıpkı başbakanlığında olduğu gibi para yardımı yapmaya devam etmektedir. Ta ki, 10 Kasım 1938'e kadar...

İnönülü yıllar başlamasına müteakip, Atatürk'ün yakın çevresi birden bire tasfiye edilip Meclis'ten çıkarılır ve Atatürk döneminin küskünleri olarak bilinen Kazım Karabekir, Rauf Orbay, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy gibi isimler, milletvekilliği ve bakanlık görevleri alırlar.

Tüzük değişikliği ile, Atatürk Ebedi Başkan olurken İnönü'de tıpkı Atatürk gibi değişmez Genel Başkan olur. Daha önceleri Atatürk için kullanılan Şef deyimini İnönü'nün Cumhurbaşkanı olmasından sonra İnönü için de kullanılmaya başlar.

7 Haziran 1939'da Atatürk'ün kararıyla 1936 yılında birleşen Devlet ve Parti yönetimini yeniden ayırmaya karar vermesi bir yana, daha Atatürk'ün ölümünün üzerinden dört ay bile geçmeden, Dolmabahçe Sarayı'nda yapılan ve bu küskünlerin de katıldığı adeta bir gövde gösterisini andıran 1700 kişilik çay daveti ve İnönü'nün Türk Lirasının üzerinde bulunan Atatürk'ün resmi yerine, kendi resmini koydurması, Atatürk'ü anma törenleri ertesinde kendi güdümündeki basın yoluyla cumhurbaşkanı olmasının yıldönümünü "Mesut Bir Yıldönümü" başlıklarıyla, hem de anma törenleri ile ilgili haberlerden daha büyük puntolarla, adeta kutlama haberleri verilmesi İnönü'nün Atatürk'ün yerine geçme çabalarına somut örneklerdir.

Ama bu örnekler hiçbir zaman İnönü'yü alçaltmaz. İnönü'nün Türk tarihindeki yeri ve önemi ve İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin savaşa girmemesi konusunda izlediği başarılı politika yadsınamaz bir gerçektir.

Türk Milleti, Mustafa Kemal Atatürk'ü sadece 10 Kasımlarda 1 gün değil, onu her gün hatırlamalı ve anlamaya çalışmalıdır. Türk Milleti O'nun yolunda yürümeye ant içmiştir.

Hayata gözlerini yumduğu Dolmabahçe sarayındaki odayı 27 Ekim 1968 günü ziyaret eden General De Gaulle oradaki deftere yazdığı gibi:

"Atatürk ölebilirdi.

Çünkü ışık parlıyordu.

Çünkü meşale alevlenmişti.

Çünkü halk yürüyordu!"¹⁴⁶ .

¹⁴⁶ Turan , Şerafettin **Mustafa Kemal Atatürk-Kendine Özgü Bir Kişilik**, 1.baskı, Bilgi yay., Ankara, 2004. s. 576.

KAYNAKÇA

I- SÜRELİ YAYINLAR

A- Gazeteler

Akşam

Anadolu

Cumhuriyet

Haber Akşam Postası

İkdam

Kurun

Milliyet

Tan

Ulus

Yeni Sabah

Vatan

B-Dergiler

Yenigün

II- İNCELEME YAPITLAR

A- Kitaplar

Abdi İpekçi, **İnönü Atatürk'ü Anlatıyor**, Cumhuriyet Gazetesi yay., İstanbul, 1974.

Atay, Falih Rıfkı, **Çankaya**, Dünya yay., İstanbul, 1961.

Aydemir, Şevket Süreyya, **İkinci Adam**, Remzi yay., İstanbul, 1976.

Belgelerle Atatürk, TC Milli Savunma Bakanlığı yay., Ankara, 1999.

Bilge, S., **Türk Dış Politikası**, Gök yay., İzmir, 1969.

Çolakoğlu, Nuri M **Kasım 1938 Dünya Basımında Atatürk**, 1. baskı, Doğan yay., İstanbul, 2003.

Gündüz, Asım, **Hatıralarım**, İstanbul, 1964.

İnce, Rauf “Atatürk’ün Son Yolculuğu-Behçet Kemal Çağlar’ın Notları” **Atatürk Bizimle**, İlgü yay., İstanbul, 1978.

Jaechke, **1938-1945 Arası Türkiye Kronolojisi** (Çev. Gülayşe Koçak), İstanbul, 1992.

Karal, Enver Ziya, **Atatürk'ten Düşünceler**, Türkiye İş Bankası yay., Ankara, 1956.

Kutay, Cemal **Atatürk'ün Son Günleri**, İstanbul, 1981.

İnönü, İsmet, **Hatıralar 2**, Bilgi yay., İstanbul, 1992.

Soyak,Hasan Rıza, **Hatıralar**, Bilgi yay., İstanbul , 1992.

Sperco,Willy **Mustafa Kemal Atatürk(1881-1938)**, Ankara, 2001.

Turan , Şerafettin **Mustafa Kemal Atatürk-Kendine Özgü Bir Kişilik**, 1.baskı, Bilgi yay., Ankara, 2004.

B-Makaleler

Ahmet Emin Yalman, “Celal Bayar’ın Hatıraları”, **Vatan**, 10 Kasım 1943.

“Her Hafta Bir Sohbet”, konumuz: Atatürk, konuğumuz: Celal Bayar, **Milliyet** ,(iki kısım), 12 Kasım 1974.

Sabahattin Selek, “Ölümünün birinci yılında İnönü: demokrasiye geçiş, Atatürk-İnönü ayrılığı, **Milliyet**, 9 Ocak 1975.